

A Bibó Emlékkönyv

Egy kiáltás visszhangja

1981 eleje óta Budapest s egy-két egyetemi város értelmiségi köreiben sok példányban forog egy ezer oldalas kéziratos kötet, amelynek borítólapján mindössze ennyi áll: *Bibó emlékkönyv*. Hála az utángépeléseknek, a vaskos kötet meg is vásárolható laponként mintegy egy forintos munkabér kifizetése árán, az ifj. Rajk László által alapított budapesti ún. szamizdat-butikban.

A Bibó Emlékkönyv története még Bibó életének utolsó éveire nyúlik vissza. Mint a kötet rövid bevezetője megjegyzi, « e gyűjtemény eredetileg ajándéknak készült volna, Bibó hetvenedik születésnapjára », Bibó István azonban 68 éves korában elhunyt, s az élő tiszteletadásból emlékkönyv lett.

A gépiratban forgó kötet 76 szerző közreműködésével készült. Az Emlékkönyv összeállítását mintegy tíz tagú szerkesztő bizottság végezte, amelyben egyaránt helyet foglaltak a hivatalos és a nem-hivatalos szellemi élet képviselői. A bizottság elnöke Donáth Ferenc volt. Tudomásunk szerint a szerkesztő bizottság eredetileg több mint száz szellemi embert kért fel közreműködésre, első-sorban Magyarországon, s néhány esetben a határokon túlról (Romániából, Szlovákiából). A szerkesztő bizottság elképzelése az volt, hogy az elkészült kötetet majd az egyik állami kiadónak nyújtja be — ténylegesen fel is

ajánlotta a budapesti « Gondolat » igazgatójának, aki azonban visszautasította —, s máskülönben is mindent elkövet, hogy Bibó István eszméinek polgárjogot szerezzen a magyar szellemi életben. Valószínűleg ezzel függ össze, hogy közreműködésre egyetlen nyugaton élő magyar szerzőt sem kért fel, s hogy a nyugaton 1957 óta megjelent jelentősebb Bibó-elemzések közül (Szabó Zoltán, Révai András, Krassó György, Borbándi Gyula, Kemény István) egyetlen egy sem került bele a budapesti Emlékkönyvbe. A szerkesztő bizottság kezdeményezésére végül is csaknem nyolcvan szerző válaszolt írással, ezek közül egy-kettőt a szerkesztők ítélete kiszűrt. A szerzőgárda az együttes közlés perspektívájában bocsátotta közre írásait; annak lehetetlensége esetén — ami azóta bekövetkezett — minden szerző szabadon, s csakis saját maga rendelkezik a közzététel jogával. A hivatalos elutasítás óta az Emlékkönyv néhány írása már napvilágot is látott budapesti kulturális- vagy szak-folyóiratokban, mások a külföldi közlés útját választották.

Hogy az Emlékkönyvből « szamizdat » is lett, az részben a vállalkozás eredetével, részben az írások által kiváltott érdeklődéssel, s elsősorban persze Bibó István személyével függ össze. A gépiratos terjedést elősegítette, hogy a kötet nagyszámú szerzőinek mindegyikét eleve megillette a teljes kézirat legalább egy példánya.

*

A Bibó Emlékkönyv jelentősége nem került el a magyar kulturális hatóságok figyelmét. Az első átfogó ismertetést a kötetről az MSzMP központi bizottságának « tudományos, közoktatási és kulturális osztálya » készítette, belső használatra, azaz a Politikai Bizottsághoz intézett jelentés formájában. Erről a jelentésről egy részletes kivonat nyugatra is kijutott, s azt több külföldi magyar lap is közölte (Irodalmi Újság, Nemzetőr, stb.). Az alábbiakban e jelentésnek csupán néhány sarkalatos pontját fogjuk idézni.

Az MSzMP kulturális szakértői szerint a kötet terve és a szerkesztés irányítása Kenedi János nevéhez fűződik¹. A Bibó István előtti tisztelgés — vélik jelentésükben a pártszakértők — csak ürügy a politikai mondanivaló kifejtésére. Az Emlékkönyvben az ellenzéki szándékú és tartalmú írások súlya « olyan meghatározó », hogy ez a többi írásra is kihat.

Bibó kiválasztása — folytatja a Jelentés — « öskeresés ». Bibó életútja olyan történelmi sorsfordulókhoz kapcsolódik, melyekről az ellenzéknek is van mondanivalója, munkássága pedig olyan témákat érint (kelet-európai nemzeti államok sajátossága, demokrácia, nemzetiségi kérdés), melyek ma is aktuálisak. « A bibói magatartás és életmű vizsgálata az ellenzéki szerzők felfogásában az egész 1945 óta megtett történelmi út megkérdőjelezésével, elutasításával párosul. A bibói alkat és gondolkodásmód gyakorlati kiszorulását, perifériára kerülését a hatalomra került kommunista párt 'voluntarista' taktikájának, valós érdeket és tömegméretű politikai-pszichológiai folyamatokat ignoráló manőverezéseinek, esetenként pedig a szovjet nagyhatalmi politikának a számlájára írják. »

A szerzők Bibó magatartását az értelmiségi magatartás példaképének, őt magát pedig a történelem erkölcsi győztesének tekintik. Azt, hogy Bibó nem integrálódott a rendszerbe, úgy értelmezik, « hogy az elméletileg megalapozott, felelős politikai gondolkodás és magatartás és a nyugat-európai mértékkel mért demokratikus államvezetés összeférhetetlen a Közép-Kelet-Európában kialakult — mély történelmi gyökerekre visszanyúló — torz társadalomfejlődéssel és a hatalmi gépezet itteni mechanizmusával. A Bibó-féle értelmiségi attitűd és életút az ellen-

¹ Ebből, tudomásunk szerint, csak annyi igaz, hogy Kenedi kiemelkedő szerepet játszott a Bibó-hagyaték felkutatásában. Az Emlékkönyvben Kenedi három írással szerepel: egy politikai esszével, s két adatszerű összeállítással, melyek közül az első Bibó megjelent munkáinak teljes jegyzékét, a második pedig Bibó életének kronológiai adatait tartalmazza.

zék számára azért látszott mintaszerűvé emelésre alkalmasnak, mert egyfelől vannak kapcsolódási pontjai a szocialista fejlődés eredményeit elismerő, de a kialakult viszonyokkal szemben konstruktívan kritikus magatartással, másfelől az értelmiség teljes gondolkodási és magatartásbeli autonómiáját valló, de nem ellenséges beállítottságával is, s így alkamas különböző értelmiségi rétegek látszólagos egyetértésének kialakítására. »

« De nemcsak az elveszerű értelmiségi különállás magatartásbeli mintájához, hanem a szocialista fejlődés elutasításához is Bibó Istvántól igyekeznek érveket meríteni. » Bibó István « elvont szinten maradó, polgári demokratikus — de plebejus irányultságú és szocialisztikus elemekkel is átszőtt — társadalom modellje és a szabadságjogok megóvására általa javasolt intézményi keretek tulajdonképpen többfelé kiegészíthetők, s különös erővel kínálóznak egy olyan, gazdaságpolitikai program nélküli, a politikai pluralizmus talaján álló ideológiai számára, amelyet az ellenzéki csoportok különféle formában képviselnek. »

A Jelentés szerint a kötet ellenzéki szerzői « összehangolt álláspontot képviselnek », s főbb állításaik a következők:

« A szocialista rendszer Magyarországon, de más középkelet-európai országokban is, illegitim. Legalitását a fordulat évében vesztette el, mert a demokratikus kísérletek szétzúzásával (szovjet szuronyok árnyékában) pucss zajlott le, s egy kisebbség erőszakosan magához ragadta a hatalmat. A kialakult totalitárius állam (mely egyes szerzők megfogalmazásában fasiszta rendszerekkel rokon) hazugságteremtő manőverezései a legkisebb mértékben sem élvezték és élvezik a nép erkölcsi támogatását, így hiányzik az uralmukat igazoló, legitimációt megteremtő közmegegyezés. A hatalomért cserébe a párt- és állami vezetés eladta a nemzeti függetlenséget, s megakadályozta a nép szuverén jogainak érvényesítését vezetői megválasztásában. (Eörsi István azt a kérdést is felteszi, hogy vajon Lukács György e hazugságteremtő taktikának 'bűnrésze' vagy 'balek áldozata' volt-e.) A politikai vezetés e manőverezést leplező hatalmi ideológiaként a 'felvilágo-

sult paternalizmusához' fordult: atyai gondoskodással dönt, választ és értékel minden kérdésben, amelynek eldöntésére egy egészséges társadalomban a közvetlen részvételen alapuló demokratikus társadalmi erők volnának hivatottak, s ígéreteinek teljesítését a távoli s igen bizonytalan jövőre hárítja. A felszabadulás — melynek történelmi fordulat jellegében Bibó sohasem kételkedett — nem hozta meg a magyar nemzet számára a kelet-európai fejlődés zsákutcájából való kitörést. Egyesek szerint tulajdonképpen nem is tekinthető felszabadulásnak, ugyanis a két nagy alternatíva közül — amelynek pólusait nem a szocializmusban és a kapitalizmusban, hanem a diktatúra és a demokrácia kategóriáiban vélik megtalálni — újra a diktatúra kerekedett felül, s nem sikerült, nem sikerülhetett a Bibó által felvázolt 'harmadik út' lehetőségét sem megvalósítani. »

« A kötet ellenzéki szerzői 1956-ot forradalomként, egy 'önérzetében mélyen megbántott nép elemi erejű felkeléseként' rehabilitálják. 1956-ban szerintük kísérlet történt az 1948 előtti állapot, a demokratikus intézmények és a többpártrendszer visszaállítására, a jogfolytonosság megteremtésére. E demokratikus forradalmi kísérletet a szovjet csapatok vérbefolytották: intervenciójuk következménye a Kádár-kormányzat, amely ily módon az illegitim hatalalomgyakorlás folytatása csupán. Időközben a Szovjetunió külpolitikája nem változott, nagyhatalmi, hegemonikus törekvései céljára a sztálini korszak óta változatlanul kiaknáz minden lehetőséget. Többen utalnak arra, hogy a jogtalanság mértékét nem csökkenti, tartalmán, lényegén nem változtat a 25 éves 'látszat-liberalizálódás', az életszínvonal viszonylagos emelkedése, ez ugyanis csak elodázza a sürgős összeomlást. (...) Az értelmiség e hazug, megtévesztő taktikázásban cinkosa lett a hatalomnak, mert úgy gondolta, hogy 48-at 67-tel is megvalósíthatja, ezért lemondott a demokratikus szabadságjogokról, a szuverénitásról és a függetlenségről, s egy új 'kiegyezés' eszmei igazolójává vált. »

Cél: a politikai pluralizmus, többpártrendszer. Mellébeszél, aki « e magukat szocialistáknak nevező rendszerek keretein belül orvosolható problémákról értekezik ».

« A jelen helyzetben (...) közös, 'minimális' programjuk, hogy 'bármilyen kis bázison' a társadalmi erők 'természetes érdekviszonyainak' elkülönülése során teret kívánnak engedni a 'közösségi politikai magatartás egészséges fejlődésének'. E cél elérésére minden kisebbség (a nemzetiségek, a szegények, a cigányok, a zsidóság, a vallási csoportok) vélt vagy valós sérelmeinek, elkülönülési lehetőségeinek felkarolását vállalják és támogatják. »

A Jelentés a fenti felfogást vallók körébe az alábbi szerzőket sorolja: Bence György, Donáth Ferenc, Eörsi István, Gáli István (†), Haraszi Miklós, Kenedi János, Kis János, Konrád György, Kovács András, Krokóvay Zsolt, Molnár Gusztáv (Bukarest), Radnóti Sándor, Réz Pál, Szalai Pál, Szilágyi Sándor, Tamás Gáspár Miklós, Vajda Mihály. Nem ennyire negatívak, de majdnem azok: Erdélyi Ágnes, Berkovits György, Varga Domokos, Csurgó István, Vargyas Lajos, Mészöly Miklós, Tordai Zádor², Gelléri András.

A pártjelentés aláhúzza a kötet « koalíciós jellegét », vagyis hogy a szerzők közül számosan eddig « a realitások keretei között mozogtak ». Kiemeli, hogy a szerzői gárdában sokan vannak jelen azok közül, akik 1956-ban aktív szerepet játszottak: Bali Sándor, Donáth Ferenc, Gáli István, Göncz Árpád, Hegedüs László, Mérei Ferenc. Ezenkívül még számos szerzőt helyez, ró meg, illetve értékel, például négy költőtől (Csoóri, Petri, Képes, Tornai) rossznéven veszi, hogy Bibó sorsáért « a szocialista rendszert teszik felelőssé », másokat (nevezetesen az egyik kisebbségi szerzőt) nacionalizmusáért marasztal el, ismét másoknak viszont javára írja, hogy « konstruktív kritikai észrevételekkel », vagy pusztán « szaktudományos » írással szerepelnek az Emlékkönyvben. A Jelentés végül egy sor gyakorlati intézkedést javasol az Emlékkönyv szerzőinek megosztására, a nem-ellenzéki szerzők « leválasztására », s két (párttag) szerző megróvására.

² Tordai Zádor tanulmánya megjelent a budapesti *Vigilia* c. katolikus irányzatú irodalmi folyóiratban.

A magyar párthatóságoknak készült jelentés ferdítéseivel együtt is elég szabatosan fogalmazza meg az Emlékkönyv politikai jelentőségét. A bosszús értékelést hadd egészítsük ki mégis egy-két jó irányban elfogult méltatással. Ezek közül az egyiket a budapesti *Beszélő* c. új szamizdat-folyóiratban olvastuk³, szerzője Szabó Miklós eszmetörténész, a budapesti Történettudományi Intézet munkatársa. A másik Vajda Mihály budapesti politikai filozófus tollából való, aki ezt az ismertetést a szélesebb magyar olvasóközönség tájékoztatására írta⁴.

« Az *Emlékkönyv* legfőbb jelentősége valószínűleg abban van — írja Szabó Miklós —, hogy vele haladta meg egy értelmiségi generáció a sajátos hagyományidegenséget, amit egyazon mértékben alapozott meg a késői hatvanas évek újbaloldali gondolatvilágának tradíciótlansága, az 1956 következményeképp beállott osztársadalmi emlékezetvesztés, és a deheroizáló, bálványdöntő szkepszis, melynek számára a hagyomány a heroizálás oldalára sodródott és az irracionális, romantikus jelenségek gyanújába került. » A másként gondolkodók legfiatalabb nemzedéke eddig nemigen mérte fel saját munkásságának történelmi dimenzióját, holott ez « a hagyomány egyik értelme, másik értelme pedig olyan tettek véghezvitele, amelyek a jövőben maguk válhatnak hagyománnyá ».

Bibóval létrejött « az aktuális máskéntgondolkodó magatartás történelmi folyamatossága ». De mi az, ami ezen felül az Emlékkönyv szerzőit összefogja — veti fel a kérdést Szabó Miklós. Válasza: az, « hogy nem vállalják a sztalinizmussal való kontinuitást, s hogy olyan magyar jövő mellett kötelezik el magukat, amelynek hagyományai között ez a történelmi képződmény nem kaphat helyet ». A szerzőgárdától egyaránt távol áll a sztalinista diktatúra

³ E folyóiratra alább még visszatérünk. Lásd 73. old.

⁴ Teljes szövege megtalálható a *Szivárvány* c. Chicago-i magyar folyóirat 6. számában, részleteket közölt belőle a *Bécsi Napló* és a müncheni *Nemzetőr*.

és az antidemokratikus jobboldali gondolkör. « Egybefűzi őket az eltökéltség, hogy minden jövőbeli új társadalmi állapotot, új társadalmi formációt kizárólag demokratikus úton kívánnak elérni. » A tanulmányok jelentős része éppen ezért azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy « milyen lehetőségei vannak a demokráciának a mai világban », általában és különösen Magyarországon.

« Az *Emlékkönyv* lapjain, folytatja Szabó, esik szó először 1956-ról olyan szerzők megvilágításában, akik akkor a forradalom oldalán foglaltak állást. Ebben a kérdésben már pusztán a hallgatás megtörése is fontos tett. »⁵ Szabó utolsó megjegyzése pedig, hogy « a gyűjtemény az olyan közös vállalkozások közé tartozik, amelynek tartalomjegyzékén mindenki ott van, aki számít valamit ». A Bibó tevékenységéhez kapcsolódó összes fontos áramlatok: népiek, ötvenhatosok, parasztpártiak, a református hitélet jelen vannak az *Emlékkönyv*-ben, a már eddig is aktív máskéntgondolkodók mellett — és még olyan színárnyalatok is, amelyek Bibó személyéhez és életművéhez a fenti módon nem kapcsolódnak. « Sereg-szemle tehát a *Bibó Emlékkönyv* és híd a magyar politikai máskéntgondolkodás közelebbi múltjából jövője felé.»

*

⁵ Említsük meg ezzel kapcsolatban, hogy 1981. október 19-én, az 1956-os forradalom 25. évfordulója alkalmából a Budapesti Vándoregyetem (amely történelmi és társadalomtudományi magánszemináriumok sorozata) ünnepi megemlékezést tartott. Hangszalagról lejátszották Bibó István egy rövid előadását, felolvasták Illyés Gyula « Egy mondat a zsarnokságról » c. versét. Krassó György rövid bevezetője után a tulajdonképpeni megemlékezést Szabó Miklós tartotta, végül Petri György mondta el « A kis októberi forradalom 24. évfordulójára » c., 1980-ban írott versét. A szokatlan eseményről részletes ismertetést közölt a Bécsi Napló 1982. január-februári száma.

Vajda Mihály⁶ Bibó eszméinek *új aktualitására* következtet abból, hogy az 1970-es évek végén — de nem előbb! — a magyar máskéntgondolkodás « felfedezte a maga számára » Bibót. Ezt az aktualitást akkor értjük meg, írja Vajda, ha elgondolkozunk azon, « miért felejtettük el őt. Ha megértjük azt a szindrómát, amelyet Csurka István (az Emlékkönyvben) Bibó-felejtésnek nevez ».

Mint Csurka írta, « Bibó István nem kellett a magyar konszolidációnak ». Nos, erről van szó, folytatja Vajda: « a Kádár-korszak konszolidációjáról, amely — úgy tűnik — hamarabb követte 1956-ot, mint az 1867-es kiegyezés 48-at, s amely éppúgy hazugságon alapult, mint az utóbbi ».

Vajda szerint nem véletlen, hogy az 1001 oldalas kötet leggyakrabban előforduló Bibó citátuma így hangzik: « Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögeznünk, hogy a *politikában hazudni nem lehet*. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat *mondani*, de nem lehet hazugságokra politikai konstrukciókat, politikai *programot* felépíteni. » Bibó « nem lehetje », fűzi hozzá Vajda, nem azt jelenti, hogy a politikusok többsége — az általánosan elterjedt nézetnek megfelelően — ne hazudnék, hanem « hogy a hazugságokra épülő politikai program nem vezethet azokhoz az eredményekhez, melyeket szerzői — és elfogadói — várnak tőle, sőt mi több, végül is annak a katasztrófának lesz *kiváltó okává*, amelyet elkerülendő hazudtunk. Bibó pontosan kimutatja ezt az 1867-es kiegyezés vonatkozásában. S amikor a 70-es évek végén a progresszív magyar értelmiség megértette, hogy a hazugságon alapuló konszenzus felrúgása nélkül egyszerűen *nincs tovább* — felfedezte Bibót, azt a magyar gondolkodót, aki nem volt hajlandó erre a kiegyezésre. »

Ilyen egyszerű dologról van szó — írja Vajda, majd szemügyre veszi Bibó hajthatatlan kiegyezés-ellenességét. Mindenekelőtt egy félreértés lehetőségét kell kiküszöböl-

⁶ Vajda személyéről l. a *Magyar Füzetek* 8. számát (104. o.)

nünk. Bibó minden volt, csak nem kompromisszum-ellenes. (...) Bibó a leghetehetlenebb helyzetekben is éppen a kompromisszum lehetőségét kereste⁷. De kizárólag az olyanét, amely az őszinteségen s nem a hazugságon alapul. Csak az olyan kiegyezésből nem volt hajlandó részt vállalni — s ha már csak ilyenre volt lehetőség, teljesen visszavonult —, amely a nyílt, vagy akár a burkolt hazugságon nyugodott. »

« A Bibó Emlékkönyv egy ilyen kiegyezés-féle felmondásának dokumentuma — vonja le a következtetést Vajda. — Természetesen nem a kötet 76 szerzőjéről van szó. Hogy közülük hányan egyeztek ki valamikor, ma már számukra elfogadhatatlan — vagy egyenesen szégyellni való — módon, elhallgatott vagy elfojtott hazugságok árán — kinek mi köze ehhez? Hogy közülük hányan vannak, akik ugyan emléket óhajtottak állítani Bibónak, de e bekezdés első mondataival semmiképpen nem értenek egyet — nem tudom és nem is érdekel. Az a tény, hogy e kötet megszületett, hogy benne egyaránt közreműködtek 'népiesek' és 'urbánusok', a 'margóra szorultak' és a hivatalos nyilvánosság viszonylag gyakori szereplői, az a tény, hogy Bibót ilyen sokan tartják fontosnak — akár úgy hiszik, hogy van tőle mit konkrétan is tanulni, akár csupán emberi magatartását és emberségét tisztelik —, az a tény, hogy a Bibó-kötet az utóbbi idők legjelentősebb eseménye (...) a máskéntgondolkodók nyilvánosságának életében, mindez végülis azt bizonyítja, hogy ez a második nyilvánosság fel óhajt mondani, felmondott egy hazug kompromisszumot. Azt bizonyítja, hogy mindazok, akiknek az a véleményük, hogy a mi magyar 'létező szocializmusunkkal' valami alapjaiban nem jól van, nem hisznek többé abban, hogy társadalmunk kijavítható lenne a hatalom jóakarására építve, a leglényegesebb kérdések kimondása nélkül is. »

Vajda Mihály ezt az elemzést 1981 tavaszán írta, de aláhúzza, hogy a « kiegyezés felmondása » korábbi kele-

⁷ Lásd erre vonatkozólag Bence György és Kis János e kötetünkben közölt elemzését.

tű, mint a lengyelországi megmozdulás, akkor kezdődött, amikor « még kétség sem merült fel azt illetően, hogy Kádár Magyarországon az emberek túlnyomó többségének igenis jobb az élete », mint a szomszédos országok bármelyikében. A lengyel események menete — amelyre sok kétséggel tekint — Vajda számára azt mutatja, hogy « az elérhető maximum Kelet-Európában nem a kádárista konszolidáció liberális abszolutizmusa », s a Bibó Emlékkönyv tényében megnyilvánuló föleszméléstől azt várja, hogy a magyar értelmiség ezek után kevesebb önáltatással fogja megvonni kompromisszumainak határát.

A Bibó Emlékkönyv elkészültéről már említést tettünk kiadványunk előző számában. Közöltünk is egy írást: Donáth Ferenc tanulmányát a népmozgalmak 1945 és 1956 közötti folytonosságáról⁸. Jelen számunkban folytatjuk az utánközlést, s egyszersmind megkérjük az Emlékkönyv mindazon szerzőit, akik írásaik külföldi megjelenését szívesen látnák, hogy szerkesztőségünkkel ezt hitelt érdemlően tudassák. Lehetőségeinkhez mértén soron következő köteteinkben is helyet szorítunk a Bibó István szellemi hagyatékához kapcsolódó tanulmányoknak, és e gondolatok idegen nyelven való terjedését is elő fogjuk mozdítani.

⁸ Lásd Magyar Füzetek 9-10, 134-162. o.

Bibó István

Ha az utcán meglátok egy vasdarabot heverni, nyomban működésbe lép a fantáziám és máris látom, mit tudnék belőle csinálni. Talán azért van így, mert az élet rákényszerített, hogy ha valamit meg akarok kapni, magamnak kell megteremtenem. Kemény és kegyetlen volt az életem, s mégis szeretem; senki sorsával nem cserélném el a magamét.

Talán éppen a legnehezebb időkben és helyzetekben tudott az ember szelleme igazán szárnyalni; olyankor nem a vasdarabot látta meg, hanem annál sokkal többet: az embert. Ilyenkor lehet rátalálni azokra, akiket érdemes követni, akikre csodálattal fel kell nézni. S ha olyan szerencsések vagyunk, hogy egy ilyen embert barátunknak nevezhetünk, akkor elmondhatjuk: igen, ez az, mégis érdemes volt.

Sajnos, életem folyamán igen kevés barátom volt. De aki volt és van: ha rájuk gondolok lelkemet melegség tölti el. Szívem utolsó dobbanásáig megőrzöm azok emlékét, akik közülünk már előre mentek oda, hol — reméltem — találkozni fogunk.

Ezek a gondolatok tolultak fel bennem a szomorú szeptartáson, hol a fekete koporsóra ez volt írva: *Bibó István*. Akik ott voltunk, tudtuk, kit veszítettünk el. Biztosan lesznek nálam hivatottabbak, kik méltatni fogják élete munkásságát. De emberi nagysága, szívbéli tisztasága, be-

csületessége, kivételes szelleme, kristálytiszt logikája oly sokszor bámulatba ejtett, hogy a vasformáláshoz szokott kezemmel, mellyel egy levelezőlapot is nehezen írok meg, tollat fogatott.

Hadd tudják meg, kik nem ismerték, hogy ez a kinézésre félszeg, darabos mozgású ember, nemcsak szellemóriás volt, hanem bátorsága is felért egy oroszlánszelidítőével. Ne higgyék, hogy csak a tisztelet mondatja velem mindezt.

Börtönsétánál úgy helyezkedtünk el, hogy lehetőleg egymás mellé kerüljünk. Már korábban megismerkedtünk egy barátom közreműködésével. Időm rengeteg lévén, a francia nyelv rejtelmeivel ismerkedtem, és a másnapi sétán elétártam szerény eredményeimet. Én beszéltem, ő hallgatott. Miközben a sor körbe-körbe baktatott, az én szám be nem állt. Egyik ilyen alkalommal egy igen szigorú « nevelő », aki arról volt híres, hogy osztogatta a sötétzárkákat, észrevette a dolgot.

— Maguk ketten álljanak a fal mellé és séta után jelentkezzenek.

Így lett.

— Maga, egész séta alatt figyeltem, folyton beszélt a társához — szólt hozzám a nevelő. — Így volt? — fordult Bibóhoz.

— De nevelőtiszt úr, ön téved. Ő egy szót sem szólt, végig én beszéltem — válaszolta Bibó.

— A smasszer rámeredt.

— Menjenek a fenébe! — üvöltötte végül, s így én is megúsztam a büntetést.

Hát ilyen volt ő. Akkori egészségi állapotának nem hiányzott volna egy heti koplalás; aki ismeri a helyzetet, annak ezt nem kell mondanom.

Később egy mukahelyre kerültünk, ahol alkalmam volt csodálni kivételes tehetségét, szerénységét és műveltségét.

Abból, hogy szabadulásunk után is fönn akarta tartani velem a kapcsolatot és jónéhányszor találkoztunk, talán

szabad arra következtetnem, hogy ő is barátjának tekintett. Élete utolsó napján üzent értem Pista fiával, hogy szeretne látni. Keserűség fog el, ha arra gondolok, hogy ezt a sors már nem engedte meg.

Egy igaz emberrel kevesebb.

Bali Sándor (1923-1982) szerszámlakatos volt és a Nagybudapesti Központi Munkástanács társelnöke 1956 novemberében. Ezért 12 évi börtönbüntetésre ítélték, amiből — az 1963 évi amnesztiáig — hetet le is ült. Utána ismét gyári munkásként dolgozott.

A fenti írást a Bibó Emlékkönyv szerkesztőségének felkérésére készítette. 1982 január elején bekövetkezett halálát a budapesti Magyar Nemzet a családi gyászjelentések rovatában közölte.

Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverénítás

Hány gyűszűnyi tudományt nyelhet le az ember zszurnalisztikai képességének veszélyeztetése nélkül? s melyik pontján válik akadállyá a tudomány, ballaszttá, melyet a szerkesztési sajkából ki kell vetni, hogy az el ne merüljön a könnyűt talán irgalmasabban ringató hullámok között?

(Szalay)

Bibó István közírói munkásságának bizony hányatott sorsa volt. Sem az ötvenes évek, sem az 56 utáni évtizedek nem kedveztek befogadásának. És nemcsak a külső körülmények folytán; nemcsak azért, mert a tanulmányok és cikkek régi folyóiratok mélyén voltak eltemetve, mert jó ideig még idézni is tilos volt őket, s első gyűjteményüket külföldről kellett visszacsempészni. A politikai és szellemi légkör volt kedvezőtlen.

Az ötvenes években a politikai ellentétek a végsőkig leegyszerűsödtek. Csak az a különbség maradt meg, ami az egypártrendszerű diktatúra ellenfeleit és híveit választotta el. A demokrácia intézményes alapjainak lebontása a legfeltűnőbben abban vált láthatóvá, hogy a fordulat éve óta nem léteznek többé hatalomért versengő parlamenti pártok. A pártok kérdése így szimbolikus jelentőséget kapott. Ezen méretett meg, hogy ki áll a demokrácia oldalán, ki a másik oldalon. Ha könyvespolcok

hátsó zugaiból előkerült a *Valóság* vagy a *Válasz* egy-egy régi száma, s a megtaláló nem félt leverni róluk a port, hamar megállapíthatta, hogy a Bibó István nevű szerző többpártrendszert akar. Más nem számított. Pedig ő éppen azt igyekezett megértetni, hogy nem ilyen egyszerű a dolog. Szinte elkeseredetten magyarázza, hogy « magából a szabályos választási és parlamenti verkleiből még nem lesz demokrácia, sőt mindezekkel vissza is lehet élni a demokrácia (...) ellen. »¹ Ugyan mit lehetett kezdeni az ilyen intelmekkel az ötvenes években? És egyáltalán, milyen tanulság adódhatott Bibó közírói szerepléséből? Hiszen ő a közvetítő megoldások, a kompromisszumok embere volt. Ekkoriban pedig úgy látszott — vagy valóban úgy is volt —, hogy a demokrácia hívei már csak valamilyen gyökeres fordulatban reménykedhetnek.

A forradalom napjaitól a területi munkástanácsok felosztatásáig, megint azt lehetett gondolni egy kis ideig, hogy teret kaphat az olyan gondolkodás, mint a Bibóé. Nem tudjuk pontosan, mekkora hatást gyakorolt ezekben a hetekben; annyi bizonyos, hogy a Nagybudapesti Központi Munkástanács egyik ülésén felolvasták november negyedike után írott kibontakozási *Tervezet*-ét, s a tanács elképzelései nem álltak távol az ő javaslatától.² Az új korszak meghatározó élménye azonban nem a forradalom utóvédharcai közben felcsillant kompromisszumos megoldás reménye lett, hanem a leszámolás utáni csüggedés. Ekkor válik uralkodóvá az a meggyőződés, hogy Magyarország hovatarozása már Jaltában eldőlt, a Szovjetunió pedig semmi áron nem tűri el, hogy nálunk demokrácia legyen. Ebben a közhangulatban — a Kádár-kormány sikereinek hatására — általános fanyalgás és cinizmus kap lábra a politikával szemben. A demokrácia, úgymond, Nyugaton is csak szemfényvesztés; a tömegek nem vágyanak a parlamenti cirkuszra, ha jólétben és biztonságban élnek, amit egypárturalom alatt is megkaphatnak.

Élete alkonyán Bibó Istvánnak is találkoznia kellett e fölényeskedő kiábrándultsággal. Utolsó, csak angolul megjelent munkájában vitába is szállt azzal a nézettel, hogy a tömegek, anyagi helyzetük javulása fejében, bele nyugszanak « személyiségi és közösségi helyzetük » rom-

lásába. Érvelése, mint a régi polémiák idején, egy egyszerű és kétségbevonhatatlan tényen alapul, amelyről azonban hajlamosak vagyunk elfelejtkezni. A tömegek — mondja — könnyen megunják a politika « kommercializált vagy agyonpropagált formáit », « politikai aktivizáltságuk azonban (...) minden, a történelemben ismert mértéket felülhalad ». A magyar olvasó hamar észreveszi, hogy Bibót nemcsak úgy általában foglalkoztatja a dolog. Hirtelen valami nagyon közel eső tapasztalattal hozakodik elő: « Azok a tömegek, melyek torz, meghamisított, vagy manipulált közéleti formák között kénytelenek élni, ezt egyáltalán nem a régi világbirodalmak engedelmes lakosságának passzivitásával teszik, hanem mindezekre az elégtelenségekre és hazugságokra (...) forradalmi mozgalmakkal, politikai hisztériákkal, vagy erjedő elégedetlenséggel válaszolnak. »³ A jóllakott tömegek elégedettségével érvelő politikai cinizmus Bibót egész lényében érintette, nemcsak mint egy « világbirodalom » alattvalóját. Ha jogos az érvelés, akkor ő, a maga régimódi demokrata meggyőződésével csak tiszteletreméltó anakronizmus lehetett közöttünk.

De a hetvenes évek közepén mintha mégis megváltoznék körülötte a levegő. Egyre többen ássák elő műveit; tanulmányozzák és idézik, sőt sokszorosítják őket. Bizonyára nem véletlen — és nem is csak a személyét övező legendával függ össze —, hogy éppen Bibót fedezik föl. Mindenesetre a liberális demokrácia, a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia utolsó hazai nemzedékének munkásságát még mindig teljes feledés borítja, és a kisgazdáknak a demokráciával kapcsolatos megnyilatkozásai is csak a történeti kutatást foglalkoztatják. De ez az újkeletű érdeklődés is elbizonytalanodik, amikor Bibó aktuális politikai javaslataival kerül szembe, utólag visszatekintve ugyanis esélytelennek látszik minden elképzelése. Inkább a magyar történelem zsákutcáiról szóló fejtegetései ragadják meg a figyelmet, vagy a kelet-európai kisállamok nyomorúságát, az értelmiség hivatását, a zsidókérdést tárgyaló írásai, vagy közigazgatási reformtervei, amelyekkel egészen a legutolsó időkig foglalkozott. Márpedig Bibó elsősorban politikai gondolkodó, aki politi-

kai formulákat dolgozott ki, a gyakorlati alkalmazás igényével. Nem változtat ezen az sem, hogy ilyesmire csak igen rövid ideig volt lehetősége: először — néhány évig —, 1945 után, majd 1956. november 4-ét követően, néhány hónapig.

Azok a fejtegetései, amelyekre manapság hivatkozni szoktak, önmagukban igen fontosak, Bibó gondolatainak belső összefüggését tekintve azonban alárendelt jelentőségűek a politikai formulákhoz képest: a javasolt megoldások történelmi és nemzetközi feltételeit világítják meg, a megvalósítás sajátos nehézségeit tárják föl, a politikai eszközökkel orvosolni kívánt társadalmi bajok diagnózisát adják, a javaslat valamely részletét dolgozzák ki. S gondolkodásának ezek az elemei nem kis részben átvételek: Erdei Ferentől, Guglielmo Ferrerótól, Hajnal Istvántól, Németh Lászlótól és Szabó Istvántól származnak. Maguk a formulák azonban eredetiek. A politikai tudomány egészen a hatvanas évekig nem foglalkozott rendszeresen a parlamenti demokrácia és az egypártrendszerű diktatúra közti átmeneti formákkal.⁴

Tehát az egész életmű értelmezését és értékelését megszabja, hogy mit tudunk kezdeni a politikai formulákkal. Ha abból indulunk ki, hogy Bibó hiába keresett mindig közvetítő megoldásokat, javaslatai eleve megvalósíthatatlanok voltak, akkor csak két lehetőség áll nyitva. Vagy azt kell mondanunk, hogy igazi nagysága éppen abban rejlik, ami életművében másodlagos, s politikai elképzeléseinek legfeljebb annyi a jelentőségük, hogy alkalmat adtak általánosabb történelmi és társadalmi okfejtéseinek megfogalmazására. Vagy pedig azt, hogy nagysága inkább a személyiségé, s így az a naív tisztaság is hozzájárul, amely politikai elképzeléseit megvalósíthatatlanná tette.

Ebben az utóbbi értelmezésben Bibó közírói művei is a belőlük kibontakozó magatartási mintával hatnak. Bár a szerző alig-alig jelenik meg első személyben, mindig jelen van abban a « megátalkodott jóhiszeműségben »⁵, amellyel feltételezi, hogy a politikai küzdőfelek képesek és hajlandók belátni, milyen önkorlátozást követel tőlük a játék folytatása. A november negyedike utáni *Tervezetben* és az ötvenhatos *Emlékirat*-ban pedig, sokkal vesze-

delmesebb viszonyok között, valósággal hősi fokon jelenik meg ez a magatartás. Az arénába vettet keresztény szép szóval szelidítené az oroszánt...

Csakhogyan ez az értelmezés kételyeket ébreszt. Világi szentet csinálni Bibóból, aki éppen csak csodát nem művelt? Azt hisszük, ő maga tiltakoznék ez ellen a leginkább. És nem pusztán szerénységből, hanem nemzetnevelői meggyőződésből. Lehet, hogy sok mindent tévesen mért föl, de az általa javasolt kompromisszumokat érdekekre vélte alapozni. A magatartási minta pedig, amelyet élénk állít, hétköznapi erényekből tevődik össze: « a reagálás épsége nem a cselekvés hevesességében, erőltetett igyekezetében és mutató eredményében mutatkozik meg ».⁶ Az egyszerű állampolgár helytállása « az elemi és kegyetlen helyzetekben », amikor életét is kockára kell tennie, és az államférfi helytállása a « sűrített pillanatban », amikor döntése az egész történelmi korszakra kihat, mind a szolid, hétköznapi erényeken múlik.

Érdemesnek látszik tehát mai szemmel megvizsgálni Bibó 1945 után kialakított és 1956 után föllelevenített politikai elképzeléseit. Milyen nehézségekre keresi a megoldást formuláival? Mi a lényege javaslatainak? Nem volt-e mégis valami esély megvalósulásukra? S kíváncsúnak tekintendő-e egyáltalán az a fejlődés, mely megvalósulásukkal elindult volna? E kérdések tisztázása nyomán talán sikerül némileg csökkenteni az életmű befogadása körüli bizonytalanságot. S azt reméljük, hogy a politikán túlmenő érvénnyel fölállított magatartási minta sajátosságait is jobban megértjük, ha a politika felől közelítjük meg.

*

Az első nehézség, amelyre Bibó szerint a magyar demokráciának megoldást kell találnia, abból fakad, hogy 1945 csak « félforradalom » volt. Bibó ugyanis egészen különleges nézetet vall a forradalom szükségességéről. Nincs olyan helyzet, amelyben a forradalom elkerülhető ne lenne, de minden nép történelmében okvetlenül szükség van egy forradalomra. Nem ismeri el, hogy léteznék

olyan társadalmi vagy politikai feszültség, melyet csak forradalommal lehet föloldani. Másfelől azt tartja, hogy az igazi demokráciához csak forradalmon keresztül juthat el a politikai közösség. Minden népnek meg kell egyszer tapasztalnia valódi erejét. Ez a « lelki felszabadulás » csak harcban mehet végbe, a felkelés nagy, az egész utókor számára emlékezetes kollektív élményben. « Csúpan az az egy forradalom az elkerülhetetlen és nélkülözhetetlen, amelynek során az emberi méltóság egyszer-smindenkorra való érvénnyel fellázad és (...) a közösséget birtokába veszi. »⁷

Magyarországon elmaradt ez a forradalom. Megfáradt, politikailag széttzilált, eszmei zűrzavarban élő országnak kell tartalommal megtöltenie a demokrácia kívülről kapott formáit. Ami nemcsak azért látszik szinte lehetetlen feladatnak, mert nincs elég tettvágy az állampolgároknak, hanem azért is, mert gyengék a demokratikus közmeggyőződés belső fékjei, alig tudják megakadályozni, hogy a pártok harca az egész politikai rendszer fölborulásához ne vezessen. Az egyik oldalon a tömegek minden megmozdulásában a diktatúra veszedelmét látják, a másikon meg öncéllá válik a szabályok felrúgása. A kommunisták túlkapásaitól megrettent kisemberek a reakció karjába vetik magukat; ebből az összefogásból származik Bibó szerint a Kisgazdapárt parlamenti többsége. A kisgazdapárti többségtől megbokrosodott kommunisták viszont az utca és a rendőrség mozgósításával igyekeznek visszaszorítani ellenfeleiket. S e viszályok sorozatosan válságba sodorják a koalíciót.

De a csata heve mindig lanyhul, s a felkavart por leple alatt az ellenfelek csöndben megalkusznak. Mint Bibó finoman megjegyzi: « a beavatottak tudni szokták, hogy nem minden irányítás nélkül ».⁸ Egyetlen párt sem engedheti meg magának, hogy próbára tegye a Szovjetunió türelmét. Magyarország külpolitikáját keleti szomszédunk biztonsági szempontjaihoz kell igazítani, ezt a nyugati hatalmak is elismerik. Másrészt a Szovjetunió « az ezekkel az országokkal való bizalmi állapotot » nem a hatalmon lévő, akár kommunistaellenes politikusok realitás-érzékére, hanem « komoly társadalmi változásokra » akarja

alapítani.⁹ A koalíció felbomlásával járó jobbratolódás azzal fenyeget, hogy a szovjet beavatkozás lehetetlenné teszi a demokratikus fejlődést. A többpártrendszernek, a sajtószabadságnak, a gyülekezési és egyesülési jognak csupán csökevényei maradnának fenn, s a kommunista párt egyedül vagy önállótlan szövetségesekkel kezdene kormányozni, ahogyan a Balkánon és Lengyelországban már 1945 eleje óta történik. A nyugati hatalmak Bibó szerint nem tennének komoly ellenlépéseket. S az ilyen beavatkozást egyébként sem véli kívánatosnak; attól tart, hogy a demokratikus intézmények védelmének örvén úri ellenforradalom kezdődne, és csakhamar újból megmerevednék a régi, hierarchikus társadalmi rend.

Bármelyik fél kerekedik is felül, a koalíció felbomlása Bibó szerint mindenképpen nemzeti szerencsétlenség lenne. Mit javasol hát a szembenálló feleknek, hogyan helyezzék szilárdabb alapra együttműködésüket?

Kezdjük megoldási javaslatait is ott, ahol a demokratikus fejlődés tehertételeiről készített látleletet. Radikális változásokra van szükség, amelyeket harcban vívnak ki, ha kell, keresztüllépve a jogszabályokon. De szükség van konszolidációra is, vagyis a törvényes rend megszilárdítására. A politikai kompromisszum megszokott eljárásai itt nem alkalmazhatók. A tömegek emberi és állampolgári felszabadulása nem mehet végbe egyezkedés útján: « az úr és a szolga nem egyezhetnek meg arra nézve, hogy ők ezentúl teljes és egyenlő méltóságot fognak tulajdonítani maguknak és a másoknak ».¹⁰ Másfelől, a konszolidáció sem lehetséges, ha az önkényes rendőri intézkedések, tisztogatások és utcai kilengések bárhol fellazítják a jogrendet. Ez az oka, hogy Bibó a kompromisszumnak egy igen szokatlan változatát terjeszti a koalíciós pártok elé. Ne úgy egyenlítsék ki az engedményeket, hogy az egyik területen valamivel több konszolidációt engednek meg, a másikon valamivel több forradalmi változást. Válasszák teljesen külön a két igény érvényesülési körét. Egy területet adjanak át a radikális változásoknak, egy másikat meg a konszolidációnak. Világosan határolják el a kettőt, és más-más eljárásmódot alkalmazzanak rájuk.

Ezt a sajátos kompromisszumot nevezte Bibó « *határolt forradalom* »-nak.¹¹

Bizonyára nem úgy gondolta, hogy a radikális változásnak átengedett területen a történelem nagy forradalmaihoz hasonló eseményeket lehet kezdeményezni, azaz utat lehet engedni a népi önbíráskodásnak, a tételes jogot nem sértő társadalmi magatartás megtorlásának, a bizonytalan terjedelmű megfélemlítő rendszabályoknak. Erre vall, hogy a rendőrséget a konszolidáció területére akarja utalni, hogy kifogásolja az elbocsájtott tisztviselők megbélyegzését és munkanélküliségre kárhoztatását, hogy követeli a bírói végzés nélkül elrendelt internálás megszüntetését, és helyteleníti, ha a reakció elleni harc ürügyén a jogszerű tőkés vállalkozást üldözik. Ám mindez inkább csak részletkérdés. Az viszont már nem az, hogy forradalom és konszolidáció ellentéte Bibó szerint kibogozhatatlanul összekuszálódott a két vezető párt, a kommunisták és a kisgazdák hatalmi ellentétével. A kommunisták nem mindig azért erőltetik az utca mozgósítását, meg a tisztogatásokat, hogy a radikális változások el ne akadjanak. Gyakran csak az a céljuk, hogy parlamenti pozíciójuk gyengeségét ellensúlyozzák; míg a kisgazdák a parlamenten kívüli pozíciójuk gyengeségét igyekeznek választási többségük érvényesítésével ellensúlyozni. Előbb egyensúlyt kell teremteni a két párt között — így Bibó —, a forradalom és a konszolidáció elválasztását csak azután lehet megvitatni. A kommunistáknak komoly biztosítékot kell kapniuk, hogy a másik fél nem szorítja ki őket állásaikból, cserébe viszont le kell mondaniuk a « direkt akció » erőltetéséről.

Első lépésként le kell választani a Kisgazdapártról a hozzá csapódott reakciót. Lehetővé kell tenni a kisgazdáktól jobbra álló csoportosulásoknak, hogy önállóan induljanak a választásokon. A párt vezetéséből pedig el kell távolítani az úri elemeket. Ezzel megszűnnék a Kisgazdapárt nyomasztó többsége a koalíción belül. A kommunisták lemondhatnának a merev blokkpolitikáról és a félelmet keltő megmozdulásokról. Ezután már csak azt kelle biztosítani, hogy a választási számtan lehetséges

eredményei közül kizárják egy esetleges jobboldali többség kormányra jutását.

Aki először találkozik Bibónak ezzel a gondolatával, bizonyára meghökkenve kapja föl a fejét. Szokatlan javaslat egy demokratától, hogy a végrehajtó testületek összetétele ne tükrözze a választók többségének akaratát, ahogyan az a képviseleti testületek összetételében kifejeződik. Úgy látszik, Bibó is számított a felhördülésre, mert dacos, emelt hangon fogalmaz: « Legyen bátorságunk a demokrácia önvédelme érdekében a demokratikus kormánykoalíció négy pártjának a demokratikus hatalomban való részesedését és elsőbbségét nyíltan és őszintén, *törvényi eszközökkel* biztosítani — természetesen csak bizonyos időre. »¹²

Három figyelemreméltó utalást találunk ebben a zsúfolt mondatban, s ezek enyhítik első megütközésünket. Az egyik: Bibó átmenetinek szánja a képviseleti rendszer korlátozását. A másik: biztosítékot is keres arra, hogy a korlátozás átmeneti lesz. Ez a biztosíték a koalíció kormányzati elsőbbségének jogi szabályozása volna. Ha elvben érvényben maradnak ugyan a nyitottabb játékszabályok, de mindig önkényesen felrúgják őket, valahányszor a reakció javára üt ki alkalmazásuk, akkor a politikai közösségből kihal a szabálytisztelet. A szűkebb mozgásteret hagyó, de szigorúan betartott szabályoknak viszont éppenséggel nevelő hatása van. Végül feltűnik, hogy Bibó a demokrácia veszélyeztetett voltával indokolja a képviseleti rendszer korlátozását, nem azzal, hogy meg kell nyugtatni a kommunistákat. Világos, hogy őket is ki akarja elégíteni, de az is világos, hogy pusztán az ő kedvükért nem tenne ekkora engedményt.

Azért tartja megengedhetőnek, sőt elkerülhetetlennek a demokratikus játéktér szűkítését, mert a magyar demokrácia fiatal, « még háborúságban és életveszedelemben élő » demokrácia. Hiányzik belőle az a meggyőződés, amely érett demokráciákban lehetlenné teszi, hogy « a többség uralma (...) a demokrácia ellenségeinek többség-rejutását » jelentse.¹³ Hogy ilyen körülmények között nincs más lehetőség a demokrácia intézményeinek megmentésére, csak átmeneti korlátozásuk, ezt a véleményét

Bibó később sem adta föl. 1957 elején fogalmazott *Emlékirat*-ában az egész újkori történelemre kiterjeszti. Nevét is itt ad a dolognak: « megszorított többpártrendszer ».¹⁴

A forradalmi változás területének körülhatárolása — Bibó várakozása szerint — megbékítené az ország rendre és nyugalomra vágyó többségét. A többpártrendszer megszorítása lecsillapítaná a kommunistákat. A kommunista túlkapások abbamaradása megnyugtatóná a kisgazdákat. A demokratikus koalíció valamennyi összetevője számára elfogadható kompromisszum születnék. Csakhogy a kormányzat megszilárdulásához nem elég a koalíciós partnerek jóváhagyása. Mint láttuk, a koalíció belviszályainak külső szereplője is van: a magyar belpolitika alakulása közvetlenül függ a szovjet vezetés szándékaitól. Bármikor beavatkozhatnak az ország belügyeibe, és ha szükségét látják, meg is teszik.

Bibó felháborodottan ítéli el azokat, akik belenyugszanak e helyzetbe, mondván, hogy ilyen a kis nemzetek sorsa. Ám azokat is éppily felelőtleneknek tartja, akik arról képzelegnek, hogy rendkívüli állapotról van szó, mely magától megszűnik a békekötéssel. A szovjet állam hosszú-hosszú ideig nem fog lemondani arról, hogy befolyásolja politikánkat. De ezt többféleképpen teheti. Teheti úgy, hogy rendszeresen beavatkozik az ország belső életébe, előre nem látható követeléseket állít és kiszámíthatatlan rendszabályokat alkalmaz. És teheti úgy is, hogy hosszabb távra megfogalmazza, mit kíván az országtól, és csak ennek teljesítését kéri számon. Teheti úgy, hogy ránk kényszeríti a maga egypártrendszerét. És úgy is, hogy megtűri a demokratikus koalíciót. Részben tőlünk független események döntenek majd el, hogy végül melyik utat választja, részben azonban tőlünk függ a dolog. Minél inkább számíthat a szovjet vezetés arra, hogy a magyar kormány pontosan eleget tesz az általános formában meghatározott követelményeknek, annál inkább számíthat a magyar kormány arra, hogy a szovjet vezetés lemond a közvetlen, mindennapos beavatkozásról, és nem kényszerít a politikai rendszer megváltoztatására.

Valószínűleg nem járunk messze Bibó szándékától, ha

a *feltételes szuverenitás* formulájával jelöljük ezt a megoldást. Feltételes, mert egy külső hatalom — esetleg igen súlyos — feltételeinek teljesítéséhez kötött. Ám ezek a feltételek nem szüntetik meg, csak korlátozzák az ország szuverenitását, mivel a követelmények ismertek, és megszegésük következményei kiszámíthatók. Pontosán ilyen helyzetre gondolva írta Bibó első, nemzetközi jogi tárgyú munkájában, hogy egy állam nem azzal adja fel szuverenitását, ha hátrányos feltételeket és kemény szankciókat fogad el, hanem azzal, hogy egy külső hatalom bármikor tetszése szerinti követeléseket támaszthat vele szemben.¹⁵

Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás: ha Bibó politikai álmodozó volt, semmiképpen sem úgy ábrándozott, mint azok, akik bármilyen helyzetben a demokrácia és függetlenség tiszta elveit lobogtatják. Nemhogy elzárkózott volna az engedmények elől, még azt sem tartotta szükségesnek, hogy meghatározzon egy szilárd pontot, amelyen túl már semmiképpen nem szabad engedni. Közvetítő formulái meghatározatlanul sok fokozatát engedik meg a kompromisszumoknak: a jogrend érvényesülésének határai lehetnek tágabbak vagy szűkebbek, a többpártrendszert meg lehet szorítani gyengébben vagy erősebben, és a szuverenitásnak is szabhatnak enyhébb vagy szigorúbb feltételeket. Természetesen mindig arra kell törekedni, hogy az érvényes jogrend, a működő többpártrendszer és a valóságos szuverenitás számára fenntartott terület a lehető legnagyobb legyen. De bármily kicsire zsugorodik, ha világosan elhatároljuk az engedményeknek átadott területtől, akkor Bibó szerint még mindig jó iskolájává válhat a demokratikus közszellemnek. A kompromisszum tartalmát illetően — szükség esetén — majdhogynem a végtelenségig engedhetünk, csupán a formájából nem szabad engedni. Csak abban legyünk hajthatatlanok, hogy a szabadság — mégoly kicsiny — területének határai egyértelműek és védhetők legyenek.

Így látszólag bármikor, bármilyen ellenféllel ki lehet egyezni. Hiszen alig követelhet olyasmit, amit meg ne lehetne adni a demokratikus fejlődés veszélyeztetése nél-

kül. Feltéve, hogy elfogadja és betartja az alku szabályait. Vagyis nem azért lép egyezsége, hogy megkösse a másik fél kezét, míg ő — ahol csak teheti — gátlástalanul kihasználja erőfölényét. Ám ez nem valami mellékes feltétel. Nagyon is elképzelhető, hogy noha Bibó megegyezési javaslata az összes érdekelt felet kielégíthette volna, a javaslat címzettjei nem voltak alkalmasak a megegyezésre.

Nem biztos, hogy a Kisgazdapárt « parasztdemokratái » elég erősek és elég demokraták voltak a pártba beözönlött reakció eltávolításához. Az sem kizárt, hogy Bibó alábecsülte azoknak a tömegeknek a súlyát, amelyek « birkanyájszerűen » oda szavaztak, ahová a papjuk terelte őket. Talán a Szociáldemokrata Pártról és a Parasztpártról is túl sokat képzelt; lehet, hogy nem voltak elég önállóak a koalíció súlypontját képező középpárt-szerep betöltéséhez. Csupa nyitott kérdés, jóllehet ma már inkább csak a történelemtudósokat érdeklik. Az viszont a politizáló közvéleményt is mindmáig foglalkoztatja, hogy a szovjet vezetéstől és a magyarországi kommunistáktól el lehetett-e várni a játékszabályok « precíz, mondhatni túlzottan lojális » alkalmazását.¹⁶ Hiszen kétségkívül ők mondták ki a végső szót a játszmában. S míg a többi politikai erő eltűnt az arénából, ők ma is itt vannak és vezénylik az újabb fordulókat.

Sok minden szól amellet, hogy a szovjet vezetők és a magyar kommunisták nem tudták és nem is akarták betartani a parlamenti demokrácia játékszabályait. Mindekelőtt a szovjet állam ideológiája és a Szovjetunió politikai rendszere volt az akadály. Mindkettő arra inspirál, hogy más országokban is előnyben részesítsék az egypárt-rendszerű diktatúrát. Azután a Szovjetunió külpolitikájának hagyományos stílusa. A szovjet vezetés egészen a békés együttélés meghirdetéséig elvet csinált abból, hogy a kapitalista államokkal nem lehet hosszú távra szóló, megbízható egyezséget kötni. Bár általában könnyen lépett taktikai kompromisszumra, könnyen fel is rúgta a szerződésben vállalt kötelezettségeit. A katonai vagy államhatalmi hadállásokban kifejeződő előnyök mindig jobban érdekelték annál a kevésbé kézzelfogható előnynél, amit

a másik fél bizalmának elnyerése ígér. Végül a Magyar Kommunista Párt 1945 és 1948 közötti magatartása sem arra vall, hogy a kommunisták őszinte együttműködési készséggel kapcsolódtak volna be a parlamentáris kormányzásba. A szovjet hadsereg jelenlétét kihasználva magukhoz ragadták a rendőrség irányítását, és a rendőréget az ellenzék, sőt saját koalíciós partnereik törvénytelen zaklatására használták. Az írott jogot és a koalíciós megállapodásokat is sértő tisztogatásokat hajtottak végre az államapparátusban. A demokratikus pártok önállóságát úgy ásták alá, hogy e pártok tagságának egy részét beszervezték, megvesztegették, zsarolták.

A bökkenő csak az, hogy mindezt Bibó is világosan látta. A kommunista párttaktika jellemzését úgyszólván pontról pontra az ő írásaiból vettük. A szovjet nagyhatalmi politika módszereiről 1945 és 48 között nem beszélhetett ilyen nyíltan, de az elejtett célzások jól mutatják, hogy nem voltak illúziói. 1957 elején pedig, amikor már nem volt miért visszatartania a tollát, erről is félreérthetetlenül nyilatkozik. Naívsággal tehát semmiképpen nem magyarázhatjuk, hogy reménykedett javaslatainak megvalósulásában. Vagy azt kell feltételeznünk, hogy valamiféle — minden ésszerű belátásnál erősebb — hinniakarás dolgozott benne, vagy azt, hogy számításba vett más, ésszerűen mérlegelhető, körülményeket is.

Személyiségének kutatóira, a majdani életrajzírókra vár a feladat, hogy megállapítsák, mennyi volt az irracionális elem Bibó rendíthetetlen optimizmusában. Politikai nézeteinek értékeléséhez elegendő annyit megállapítani, hogy volt-e ésszerű mérlegelés a remény mögött. Írásai után ítélve: volt. Bibó arra számított, hogy az antifasiszta hatalmak összefogása döntő fordulatot hoz a Szovjetunió külpolitikájában és a nemzetközi kommunista mozgalom harcmódorában: a minden egyezkedést kizáró, végsőkéig feszített küzdelmet fokozatosan felváltja az alkotmányos formák és a nemzetközi jogi keretek elfogadásának politikája.¹⁷

Két, egymástól független meggondolásból ered ez a várákozása. Az egyik azon alapul, hogy a Hitler elleni koalíció létrejöttékor az európai kommunista pártok meg-

változtatták programjukat, és hogy háború utáni politikájuk nagyjából megfelelt az új programnak. Elfogadták a többpártrendszert a szocializmusért vívott politikai harc mezejeként. Programnyilatkozataikban persze legalább annyi kétértelműség volt, mint gyakorlati politikájukban; erre maga Bibó is rámutatott.¹⁸ Mégsem volt hajlandó merő szemfényvesztésnek tekinteni az 1941 körül megtett fordulatot. Ne feledjük: ő maga is szocialista volt, s a majdani revizionista kommunistákhoz hasonlóan abból indult ki, hogy a gazdaság szocialista berendezkedése és a politikai demokrácia intézményei nem taszítják, hanem vonzzák egymást. Úgy látta, hogy a modern történelem e két párhuzamos fejlődési iránya csak átmenetileg került szembe egymással az orosz forradalomban.¹⁹ Kézenfekvő volt tehát az a gondolata, hogy a kommunisták új programjának meghirdetésével egy történelmi rendelkezés kiigazítása kezdődött el, és az idő a demokratikus szocializmusnak dolgozik. Ellenkező tapasztalatait azal magyarázta, hogy a kommunisták nem tudnak egyik napról a másikra megszabadulni régi beidegződéseiktől.

Ez kétségkívül gyenge pontja Bibó elgondolásának. A demokratikus szocializmus diadalától várni a magyar demokrácia megmentését: valóban ábrándkergetés volt. Ámde Bibó nem csupán arra az ábrándra alapozta reménykedését, hogy a szovjet szocializmus is « az egyetemes európai társadalomfejlődés közös célkitűzéseit » valósítja meg. A fennkölt ideáloknál sokkal kézzelfoghatóbb indítóokot is látott a Szovjetunió és az európai kommunista pártok magatartásának megváltozására. Arra gondolt, hogy a Szovjetunió — világhatalom lévén, mint más világhatalmak — képes ésszerű hatalmi politikát folytatni. Feltételezte, hogy vezetői minden lépésüket aszerint mérlegelik, hogy milyen előnyök és hátrányok származnak azokból államuk pozíciójára nézve. Méghozzá nem is okvetlenül ott, ahol a lépést megteszik. A Szovjetunió — Bibó hasonlata szerint — « egyszerre több sakkjátszmát » játszik a nyugati hatalmakkal, s egy-egy húzás értékét mindig « tíz más húzás esetleges együttthatását » figyelembe véve mérlegeli.²⁰ Képes arra, hogy ne használjon ki teljesen egy katonailag védhető pozíciót, ha vala-

hol másutt túl sokat veszítene, vagy ha valamilyen értékes ellenszolgáltatást remél. Ebbe a keretbe illesztette Bibó a Szovjetunió 1944 és 48 közötti kelet-európai politikáját. Jól tudta, a szovjet vezetők legszívesebben szovjet rendszerű országokat látnának a szomszédságukban. De feltételezte róluk, hogy kevesebbel is beérik, amíg a térséget enélkül is szilárdan ellenőrizni tudják — ha ezen az áron elkerülhetik a szovjetellenes egységfront kialakulását, Nyugaton.

Bibó azt képzelte, hogy ez a világhatalmi játék is rávezetheti a Szovjetunió vezetőit az államok közötti, a helyi kommunistákat a pártok közötti játék szabályainak tiszteletére. Ha bármilyen csikorogva is, de működik a nagyhatalmak közötti szövetség, illetve a helyi pártok közötti koalíció, akkor a szovjet vezetők és a helyi kommunisták lassan megtanulják, hogy előnyös betartani a megállapodásokat, és hosszabb távon több hasznuk származik abból, ha megnyerik a másik fél bizalmát, mint abból, ha néhány új hadállást szereznek.²¹

Tudjuk, a nagyhatalmak közötti viszony nem Bibó reményei szerint fejlődött. Mire a szovjet vezetők kezdtek volna elsajátítani a játékszabályokat, nyugati szövetségeseik elvesztették önuralmukat és ráborították az asztalt a Szovjetunióra. Így azután csak spekulálni lehet, hogy jobb idegzetű partnerekkel játszva tudtak volna-e tanulni a szovjet külpolitika irányítói. Néhány ismert körülmény mindenesetre arra mutat, hogy nem. A Szovjetunió a negyvenes évek második felében ugyanolyan módszereket alkalmazott a lakosság megfélemlítésére és mozgósítására, mint a harmincas években; belső rendszere változatlanul az idegen hatalmakkal szembeni bizalmatlanságnak és a külpolitika szeszélyes kilengéseinek kedvezett. A szovjet vezetők még mindig el voltak szigetelve a külvilágtól, ez is növelte gyanakvásukat. Ráadásul ezek a vezetők ugyanazok voltak, akik a háború előtti idők kérészéletű biztonsági szerződéseit — köztük a szovjet-német megállapodást — megkötötték; nem volt senki köztük, aki személyes pályafutását az antifasiszta koalíció fennmaradásához kötötte volna.²²

Valószínűnek látszik tehát, hogy 1945 és 48 között nem volt esély a szovjet külpolitika módszereinek változására. Abban viszont utólagos ismereteink figyelembe vételével is igazat adhatunk Bibónak, hogy a szovjet vezetők ugyanúgy előnyöket és hátrányokat mérlegeltek, s ugyanúgy az egész világpolitikai játszma figyelve készítették mérleget, mint bármelyik más nagyhatalom vezetői. Feláldozták a görög kommunistákat, hogy cserébe szabad kezet kapjanak Romániában. Lemondtak Ausztria kettészakításáról. Beletörődtek, hogy Finnország polgári demokrácia marad.

Persze abból, hogy Görögország Ausztria és Finnország esetében hajlandók voltak engedni, még nem következik, hogy készek voltak az alkura Magyarország esetében is. Elképzelhető, hogy Magyarország viszonylatában annyira fontosnak tartották a szovjet típusú politikai rendszer bevezetését, hogy semmilyen más előny megszerzése nem tartotta volna vissza őket. Már 1945-ben sokan így vélekedtek, 48 és 56 tapasztalatai nyomán pedig szilárd közmegegyezéssé vált ez a vélekedés. Mégis az a benyomásunk, hogy a társadalmi konvenció erején kívül ezt a megegyezést semmi nem támasztja alá. A kommunista párt végül valóban átvette a hatalmat, de ez éppoly kevésbé bizonyítja, hogy eleve erre készült, mint amilyen kevésbé bizonyítja az ellenkezőjét az, hogy Finnországban elmaradt a kommunista hatalomátvétel. A kommunisták nyilvános viselkedése nem ad elegendő alapot annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mik voltak a rejtett szándékok. Ismernünk kellene a Moszkvából kapott utasításokat, és ismernünk kellene a magyar pártvezetők belső vitáit. Minderről csak nagyon keveset tudunk. Ha a kommunista vezetők 1945-ben valóban az egypártrendszerű diktatúra bevezetésének titkos tervével tértek haza Moszkvából, ennek bizonyítéka mindmáig zárt levéltárak mélyén lappang. A Kreml archívumát azóta sem nyitották meg a történeti kutatás előtt. A magyar kommunista párt archívumából előkerültek ugyan idevágó adatok, de egyértelmű ítéletet ezek alapján sem lehet alkotni. Leginkább még azt sugallják, hogy Sztálin

vagy nem döntötte el előre, mi lesz Magyarország sorsa, vagy nem kötötte Rákosiék orrára.²³

Az ismert tények tehát nem cáfolják azt a feltételezést, hogy a játszma Magyarország esetében sem volt előre lejátszva. Amíg a szövetséges hatalmak nem szakítottak, volt némi alap a reménykedésre. A demokratikus koalíció fennmaradására ugyan nem volt esély, de arra igen, hogy a helyzet romlása megáll ott, ahol Lengyelországban, Bulgáriában és Romániában már 1945 elején tartottak a dolgok. A Szovjetunió számára ekkor még nemcsak hátrány származott a demokratikus intézmények csökevényeinek megtűréséből, hanem alkudozási és zsarolási lehetőség is: néhány nyugat-európai kormányban még bent ültek a kommunista miniszterek, még elképzelhető volt a német kérdés közös rendezése, még nem volt világos, hogyan fognak viselkedni a nyugati hatalmak a szovjet-török viszályban... Csak a szakítás után vált egyértelműen hátrányossá a Szovjetunió szempontjából, hogy Kelet-Európában továbbra is az egypártrendszerű diktatúránál valamivel kevesebbel beérje. Az események sorrendje arra vall, hogy a szovjet vezetők helyesen ismerték fel érdekeiket. 1947 első felében mondta fel az Egyesült Államok az együttműködést, és ugyanennek az évnek a második felében kezdődött a kelet-európai kommunista pártok gépezetének átállítása a hatalom teljes kisajátítására.²⁴

Bibó reményei tehát mai tudásunk alapján sem tekinthetők egészen alaptalanoknak, jóllehet azt már akkoriban is észre lehetett venni, hogy nem minden részletükben megalapozottak. Ma sem mondhatunk mást, mint hogy a diktatúra — legalábbis 1945-46-ban — nem volt elkerülhetetlen. Más kérdés, hogy sikerülhetett-e akkora területet fenntartani a jogrend, a működő többpártrendszer és a szuverenitás számára, hogy azon — mint Bibó remélte — egész Európa számára példát mutató demokratikus fejlődés bontakozhassék ki. Azt is észre kell vennünk, hogy Bibó később is mindig egy lépésnyi lemaradással igazította reményeit a megcsapponó lehetőségekhez. 1947 második felében még bízik benne, hogy annyi azért megtartható a demokrácia maradványaiból, amennyi-

ért érdemes küzdeni. Arra már nem számít, hogy javaslatai meghallgatásra találnak, de még mindig hiszi, hogy van mit tanácsolnia. Csak 48-ban vonul vissza teljesen a politikától. Nagyobb lélegzetű történeti tanulmányokba kezd; keletkezésükben vizsgálja a magyar demokrácia kibontakozásának útjában álló akadályokat. Már nem a jelenhez szól, hanem a jövőhöz, amikor majd megnyílik az újrakezdés lehetősége. De még ekkor sem hajlandó úgy beszélni, mint aki leszámolt a felszabadulás ígéretével.

Úgy hisszük, egészen idáig kielégítően meg lehet magyarázni Bibó elgondolásainak időszerűtlen voltát azzal, hogy az adottságok és lehetőségek felmérése során néhányszor egy kicsit túllőtt a célon. Ám a 48-as írások megtorpanását a « nem » éles kimondása előtt a külső feltételek pontatlan számbavétele nem magyarázza. Józan számítás szerint Bibónak ekkor már egyáltalán nincs mi-be kapaszkodnia. Miközben kompromisszumról kompromisszumra hátrált, teljesen elfogyott a háta mögött a demokrácia számára elhatárolható terület. Úgy látszik azonban, annyira bízott benne, hogy a legkisebb terület is elég a demokratikus fejlődés elindulásához, csak a határai legyenek világosak, hogy ezt észre sem vette. Vissza kell tehát térnünk közvetítő formuláinak közös elvéhez. Meg kell vizsgálnunk, nem volt-e hiba magában a kompromisszum formájában is? Mindvégig kíváncsi maradt-e az a kevés, ami a formulák alkalmazása során — kompromisszumról kompromisszumra hátrálva — megőrződik?

A javasolt kompromisszumok esélyeit vizsgálva csupa bizonytalan tényezőt kellett számításba vennünk. Ráadásul az is nehezítette dolgunkat, hogy Bibó némely ponton nyilván egy kicsit mást mond, mint amit gondol. Tekintettel kell lennie a kommunisták érzékenységre, amikor pedig a szovjet külpolitikát érinti, a közlési lehetőségek sem korlátlanok. Most viszont az ellenkező nehézségbe ütközünk. Olyasmiről van szó, ami teljesen bizonyos a számára, mondhatni végső bizonyosság. És nem külső okok akadályozzák, hogy beszéljen róla, hanem az a meggyőződése, hogy lehetlen vagy félrevezető egyenes módon

kifejteni. Vannak eszméink — véli —, amelyek meghatározzák a tanulmányozott tárgy egészének szemléletét, de nem szerepelnek egyetlen feltevésünkben sem. Ahogy a hívő természettudós sem keveri Istent hipotéziseibe, de a természet rendjéről alkotott elképzelése összefügg hitével. Társadalmi dolgokat illetően a tények és az értékek viszonyában mutatkozik meg az ilyen hallgatólagos meggyőződés. Sohasem szabad előre kigondolt értékrendszerekkel közelednünk az élethez. Az értékelésnek magától kell adódnia a valóság feldolgozása és bemutatása során, nem szabad valami külön állásfoglalásnak lennie. Legmegfelelőbb megjelenése a « példázatos tapasztalat », a keresztény erkölcs hagyományozódásának módja.²⁵

E sajátos hallgatási fogadalmat Bibó már korán magára vette. Ám a harmincas években írt munkáiban azért mégis kimond egyet s mást a mögöttes filozófiájából. Fény derül belőlük legfontosabb forrására, Horváth Barna szociológiai jogelméletére.²⁶ Ebből meríti azt a meggyőződését, hogy a társadalmi élet minden helyzetét egyszerre két szempontból kell nézni: a tények és a normák szemszögéből. Ez Bibónak mindkét irányban egyaránt fontos, de számunkra most csak egyik oldala érdekes. A normákat meg lehet szegni, léteznek kivételek, előfordulnak cseppfolyós, átmeneti időszakok, amikor megbomlik a normák rendje. Általában véve és hosszabb távon azonban a társadalmi viselkedés mindig normákat követ. Hogy valamely személy, csoport vagy testület mit tesz vagy mit nem tesz, rendszerint nem csupán azon múlik, hogy mit tehet, és ha tettét a többiek elfogadják, az nemcsak abból adódik, hogy megteheti. A norma rangsorolja a lehetséges cselekedeteket, némelyeket kirekeszt és a cselekedet elfogadása a norma elfogadásával is összefügg. Például « még a legönkényesebb hatalomnak is, ha más nem, valamiféle passzív megegyezés szolgál alapul... »²⁷

Amit eddig találtunk, csak megerősíti gyanúnkat. Mintha azt mondaná Bibó, hogy úgyszólván nincs is olyan helyzet, melyben nem lehet némi teret kialkudni a szabadság céljainak. Hiszen még a legönkényesebb hatalomnak is szüksége van az alattvalók belenyugvására, ha rendszeresen akar működni. Ebből pedig a gyakor-

latban könnyen adódnak képtelen következtetések. Talán Bibónak a koalíciós korszak végén írott cikkeiben tapasztalható politikai tétovasága is innen ered. S talán itt van az oka annak is, hogy a november negyedike utáni *Tervezet* és *Emlékirat* realizmusa olyan álomszerűen hat. Mert hiába érdeke a túlerőben lévő hatalomnak a meg egyezés valamilyen fokát fönntartani, az összeütközés pillanatában attól még lábbal tiporhatja a meg egyezés minden feltételét.

Másfelől azonban — éppen napjainkban, túl az összeütközésen és megérve annak következményeit — könnyen felismerjük, hogy Bibónak ismét van más meg gondolása is, s ennek fényében kedvezőbb színben tűnik föl az a törekvése, hogy minden áron éles vonalat akar húzni a kompromisszum tartozik és követel oldala között. E gondolat általános formában még kevésbé van kifejtve, mint az előző. Inkább csak « példázatos » alakban jelenik meg, ami talán előnyére is válik, de összefoglalásra kevésbé teszi alkalmassá. A példázat: a magyar politikai történelem a múlt század hatvanas évei után. Tanulságait — Bibó nyomán, de tőle idegen közvetlenséggel — a következőkben vonhatjuk le.

Mind a demokrácia, mind a nemzeti függetlenség megvalósulását kétféle távolságból kell néznünk. Rövid távon nyilván azon kell lenni, hogy minél kevesebbet engedjünk, minél többet érjünk el. Hosszú távon azonban nemcsak a megtartott és kivívott eredmények fölhalmozódását kell figyelembe vennünk. A demokrácia és a függetlenség minden kori keretei között egy nevelődési folyamat megy végbe: viselkedési és gondolkodási szokások rögzülnek a politikai vezetőkben és a közönséges állampolgároknak. S ezeket is tekintetbe véve, nem mindig az éppen legelőnyösebbnek látszó megoldás a valóban kívánatos. Mert minden nemzet történelmében elkövetkeznek azok a pillanatok — a nagy veszedelem vagy a nagy lehetőség pillanata —, amikor a helytállás ezeken a szokásokon múlik.

A nevelődés szempontjából előbb-utóbb mindig rossznak bizonyul az olyan megoldás, mely hazug politikai formulába foglalja a szabadság elért fokát. A hazug poli-

tikai formulák többet ígérnek, mint amennyit adnak, és amit mégis adnak, azt azon az áron, hogy senki sem próbálja beváltani az ígéret teljességét. Az előnyösnek tetsző fejlődés olyan intézményi keretben bontakozik ki, melyben az ellenkezője is rögzítve van mindannak, amiért a fejlődést kedvezőnek tartják. A kettőt azonban együtt kell elfogadni, amit a maga ellentmondásos voltában csak egy olyan ideológia igazolhat, melyben a « lehetne rosszabb is » józan belenyugvását a vívmányok mértéktelen feldicsérése és a visszavételükkel fenyegető hatalmaktól való homályos rettegés váltja föl. Ebben a légkörben fokozatosan elferdül a közösség « politikai ösztöne », egyre kevesebben maradnak, akik képesek még a valóságos előnyök és kockázatok mérlegelésére.

*

Úgy-ahogy végére értünk a bevezetőben fölállított kérdések sorának. Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Bibó korhoz kötött politikai javaslatai nem kevésbé figyelemre méltóak, mint azok az általánosabb fejtegetései, amelyek ma inkább vonzzák az érdeklődést. A javaslatok megvalósulási esélyeinek és megvalósításra érdemes voltának mérlegelése is pozitívabb egyenleggel zárul, mint azok gondolják, akik egy fölényes kézlegyintéssel vagy nosztalgikus sóhajtàssal intézik el az egészet. Találtunk jócskán tévedést, csak utólag felismerhetőt és már akkor elkerülhetőt egyaránt. De a játszma nem volt eleve esélytelen, és ha elveszett is, mindenképpen méltó a megpróbálásra. Végül pedig a Bibó politikai programjából kibontakozó magatartási mintáról elmondhatjuk, hogy követhetőbb az egyszerű halandók számára, mintha egyenesen az ő személyes példájára vetnénk tekintetünket.

Mindezt elsősorban a szövegek elemzésének és a megírásukkor is hozzáférhető tényeknek alapján iegykezünk levonni. Persze közben mai fejjel gondolkoztunk és néhányszor utaltunk is a mai fejleményekre. A következő lépés az lenne, hogy rendszeresen megvizsgáljuk, mi az, ami Bibó politikai eszméiben maradandó. Befeje-

zésül ezzel kapcsolatban is megkockáztatunk néhány sejtést.

Ami magukat a formulákat illeti, többen megállapították már, hogy 1956-ban nemcsak Bibó elevenítette föl a megszorított többpártrendszer és a feltételes szuverenitás gondolatát.²⁸ De az kevésbé ismeretes, hogy a megszorított többpártrendszer bevezetése 1968-ban is fölmerült, méghozzá eléggé kidolgozott formában, a Csehszlovák Kommunista Párt XIV. kongresszusán.²⁹ Az pedig egyáltalán nem tűnt föl eddig, noha eléggé kézenfekvő, hogy erős hasonlóságot találni a lengyel és a cseh ellenzéki mozgalmak törekvései és a határolt forradalom programja között. Az új lengyel és cseh ellenzék az emberek közötti együttműködés olyan területeit igyekszik meghódítani, melyeket az államhatalom kénytelen «teljesen más eljárási móddal kezelni», mint a neki alárendelt területeket. S a lengyelek között olyanok is akadnak, akik országuk külső helyzetének javulását a feltételes szuverenitás megközelítésétől remélik.

Az esélyeket mérlegelő okfejtések időszerűségéről nem lehet ilyen sommás megállapításokat tenni. A Szovjetunió külpolitikája, bár jóval a negyvenes évek második fele után, végülis nagyjából olyan irányban fejlődött, mint azt Bibó előre látta. De a világpolitika mai képe egy sorozat, általa még figyelembe nem vett fejlemény folytán — a harmadik világ önállósuló külpolitikája, a szovjet tömb kilépése a gazdasági elszigeteltségből, a Szovjetunió globális katonai jelenléte — nemcsak a szabályozott megállapodásra ad több okot, több alkalmat ad az összeütközésre is. A belső feltételek hajdani elemzése viszont csak igen kevés fogódzót kínál a számunkra. A kommunisták jellemzése teljesen elavult, a párt mindenkori vonalával szemben álló erők pedig teljesen elvesztették intézményes politikai pozícióikat.

Az utóbbi változás azonban csak még időszerűbbé teszi azt a belátást, hogy a közösség politikai magatartásának egészséges fejlődéséhez okvetlenül meg kell vetnünk valahol a lábunkat; szükségünk van egy olyan — bármilyen kicsiny — területre, melyet a magunkénak mondhatunk. Hisz nem kell erőltetni Bibó példázatának

értelmezését, hogy mai önmagunkra ismerjünk benne. És a torzulásokat ma is csak a politika segítségével nőhetjük ki. «Politika alatt természetesen nem a politikusok működését magában, hanem a közösségi feladatok megoldását értve.»³⁰

JEGYZETEK

A mottót — némi rövidítéssel — a Pesti Hírlap 1845. január 16-i vezércikkből vettük. Lásd még Szalay László: *Publicistai dolgozatok*. II. köt. Pest, 1847. 27. old. Bibó szövegeire általában csak akkor hivatkozunk, ha kevésbé ismert vagy szokatlan összefüggésben fölhasznált helyről van szó. A hivatkozások az Emlékkönyv végén található bibliográfiához kapcsolódnak.

1. *Összeesküvés és köztársasági évforduló*, 183. old.

2. E. Király: *Die Arbeiterselbstverwaltung in Ungarn. Aufstieg und Niedergang 1956-1958*. München, 1961. 53-55. és 107. old. — Molnár János: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács*. Budapest, 1969. 59 skk.

3. *The Paralysis of International Institutions*, 56-57. old. A magyar szöveg az eredeti kézirat alapján.

4. Elsősorban Juan J. Linz munkáira gondolunk. Jó áttekintést és bibliográfiát ad a szerző *Una interpretación de los regimenes autoritarios* című tanulmánya: *Papers. Revista de sociologia*, 8. sz. (1978) 11-26. old.

5. Szabó Zoltán kifejezése: *Bevezető*, 25. old.

6. *Eltorzult magyar alkat*, 316. old.

7. *Parasztpárt és forradalmiság*, 1947. április 27.

8. *A koalíció egyensúlya*, 107. old.

9. *A koalíció válaszüton*, 15. old.

10. *A magyar demokrácia válsága*, 29. old.

11. Uo., 29-30. old.

12. *A koalíció egyensúlya*, 123. old.

13. Uo., 124. old.

14. *Emlékirat*, 376. old.

15. *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban*, 6. old.

16. *A magyar demokrácia válsága*, 10. old.

17. Uo., 11-12. old.

18. Uo., 23-25. old.

19. Uo., 27. old. — *A koalíció válaszüton*, 14. old. — *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. (Kézirat.)

20. *A magyar demokrácia válsága*, 41. old.

21. Uo., 36 sk. — *Emlékirat*, 373. old.

22. G.F. Kennan: *Russia — Seven Years Later*. = Kennan: *Memoirs 1925-1950*. Boston, 1967.

23. A moszkvai magyar kommunista emigráció várakozásaiba bepillantást engednek a párt Külföldi Bizottságának 1944. szeptember végi-október eleji ülésén készült jegyzőkönyv idézett helyei Rákosi Sándor és Szabó Bálint írásában: *A pártok állásfoglalása a Nemzeti Bizottságok kérdésében 1945 elején. Párttörténeti Közlemények*, XIII. köt. (1967), 1. sz. 80-81. old. Hogy milyen perspektívát állítottak a Szovjetunióból hazatért kommunista vezetők a hazai párttagság elé, arról Ságvári Ágnes közöl tényeket: *Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten 1945-1947*. Budapest, 1964. 1. fej. — Jóval nagyobb anyag került a nyilvánosság elé a lengyel párt archivumaiból. Így pl. hozzáférhető a Központi Bizottság Titkárságának 1945 augusztusi és szeptemberi üléseiről készült jegyzőkönyvek teljes szövege. Ezekből az derül ki, hogy a lengyel kommunisták az «egységfront» — a kommunista irányítású többpártrendszer — tartós fennmaradására rendezkedtek be. Lásd *Protokoly KC (1945). Zeszyty Historiczne* (Paris), 24. sz. (1973) 132-159. old.

24. E. Reale: *Avec Jacques Duclos au banc des accusés à la réunion constitutive de Kominform*. Idézi V.V. Kusin: *Czechoslovakia*. = Szerk. M. McCauley: *Communist Power in Europe 1944-1949*. London, 1977.

25. Reitzer-recenzió. — *Korunk diagnózisa*, 472. old. — *Eltorzult magyar alkat*, 318. old.

26. B. Horváth: *Rechtssoziologie*. Berlin-Grunewald, 1934. A 2. kiadás *Probleme der Rechtssoziologie* címen. Berlin, 1971. Lásd különösen a 20-21. §-t. A távolabbi magyar előzményekről lásd B. Horváth: *Die ungarische Rechtsphilosophie. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, XXXIV. köt. (1930-1931) 37-85. old.

27. *Kényszer, jog, szabadság*, 113. old.

28. Szabó Zoltán: *Bevezető*, 25-27. old. — M. Molnár: *Victoire d'une défaite: Budapest 1956*. Párizs, 1968. 223. old.

29. Szerk. V.V. Kusin: *The Czechoslovak Reform Movement 1968*. London, 1973. 159 skk.

30. *Eltorzult magyar alkat*, 318. old.

SZABÓ ZOLTÁN KÖSZÖNTÉSE

Szeretettel köszöntjük a 70 éves Szabó Zoltánt, a két világháború közti szociográfus nemzedék utolsó életben lévő nagyját, A Tardi Helyzet, a Cifra Nyomórúság, a Szerelmes Földrajz, stb. szerzőjét, Bibó István barátját és első kiadóját (Harmadik Út, London, 1960), szerkesztői munkaközösségünk tagját.

A Magyar Füzetek fiatal vállalkozás — alig négy éves múlta tekinthet vissza —, még nemigen vannak belső évfordulói, kialakult szokásai. Szabó Zoltánban azonban mi magunk is azt a, külföldre szorult, nagy magyart tiszteljük, aki önkéntes száműzetésben is az élő magyar szellem része, s működésével fenntartja az európai nivójú magyar gondolkodás folytonosságát.

A müncheni Új Látóhatárba, a párizsi Irodalmi Újságba és máshova írott cikkeivel Szabó Zoltán a mai napig is mintát nyújt a magyar társadalom és kultúra sorskérdéseinek filozófiai és történelmi távlatú megközelítésére. Bretagne-i magányából is éberén figyeli a magyar nemzeti lét újabb viszonyosságait. Éles hallású tanú, bontakozó tehetségek felfedezője, reménytelen és mégis szükséges vállalkozások bátorítója. A Magyar Füzetek arculatát kezdettől fogva Szabó Zoltán tanácsai is formálták.

Kívánunk neki még sok munkás, eredményes évet a máig megmaradt töretlen igényességben!

Szabó Zoltán 1902. június 5.-én született Budapesten, filozófiai, jogi és politikai tanulmányokat folytatott. A háború előtt és alatt a budapesti Magyar Nemzet egyik szerkesztője, a háború után a MADISz első elnöke, később diplomáciai szolgálatba áll. 1949-ben szakított a hivatalos Magyarországgal. Évtizedekig Londonban élt, most pedig a franciaországi Bretagne-ban.

A magyar kérdés

A szerző kolozsvári születésű (1948), Budapesten élő filozófiai író. 1972-től a kolozsvári *Útunk* belső munkatársa. 1975-ben, Romániában jelenik meg első önálló kötete (« A teória esélyei »), de már csak külföldön írnak róla, mert szerzője ellen, ki nem írta meg a rá kirótt dicsőítő cikket, Ceaușescuról, időközben rendőri eljárás indult: 2 évi szilencium, szerkesztőből korrektorrá való lefokozás a jutalma... 1977-ben jelenik meg Descartes-kommentárja, de újabb írásait főleg vajdasági és magyarországi folyóiratok közlik. 1978-ban áttelepül Magyarországra, 1979-től a budapesti bölcsészkaron ad elő filozófiatörténetet. 1980-ban a román hatóság örökre kiutasítja szülőföldjéről. Független nézeteit Magyarországon sem titkolja, s — úgy látszik ezért — 1981 őszétől többé a budapesti egyetemen sem taníthat. Az alábbi írás keletkezésére vonatkozólag az utóirat ad bővebb felvilágosítást.

Teleki László gróf írta Kossuthnak 1849. május 14-én: « Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is. Nőttünk az eseményekkel; mármost a kérdés nem az, hogy Ausztria és Magyarhon elváljanak-e vagy egy országot alkossanak, hanem az: a két harcban levő elem közül melyik abszorbeálja a másikat. Frankhon 89-ik évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk jutott;

s szerintem nincs választásunk: vagy el kell vállalnunk a szerepet, vagy bukunk. E harc kisszerűen nem végződhetik... *Liberté, égalité, fraternité* még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni. Oly rendszert kellene állítanunk, mely által a nemzetiség egysége hiányát az egyéni és nemzetiségi jogok egyeztetése és méltánylata által pótoljuk. Magyarországnak kettő közt van választása; vagy a *corpus juris*ra állva, határait úgy, amint volt, megtartani igyekezni, nem gondolva a fajok féltékenységevel, s [ez] úton borostyán sok lehet, de csak hadi, élet megállapítva, de csak szűk, áldozat vérben és vagyonban tömérdek; s a bér? *néhány évi bizonytalan jövő*. S ha elveszünk, emlékezni fog rólunk a történelem, de Európa siratni nem. A másik, mit választhatunk, a *corpus juris*ből valamit áldozni... S ez út mit kíván? egy kis önlegyőzést, melynek bére hallatlan dicsőség és élet leend. Nem, e két út között a választás nem lehet nehéz, — mentől többet adunk a nemzetiségeknek, annál kevesebbet kellend Ausztriának és az abszolutizmusnak adunk. A *déchéance*-t [a trónfosztást] kimondották, utána az első lépés megnyugtató manifesztum volna a népeknek... Ha megnyugtadjuk [őket], utolsó csepp vérig velünk lesznek; ha nem: — nem.» (Lásd: Spira György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*, Kossuth, Bp. 1980, p. 216.)

Tudatik: a mindenkori magyar politikai vezetők nem Teleki László útját választották. Az ő útjuk gr. Apponyi iskolatörvényén, br. Bánffy Dezső sovén erőszakoskodásain, a horvátországi vasutak magyar föliratainak botránján, a parlamenti obstrukción és Tiszaeszláron keresztül nyílegyenesen vezetett Trianonhoz, a húszas évek elejének vagonlakó menekültjeihez és a negyvenes évek második felének felvidéki kitelepítettjeihez. Nemzeti tudatunk köztudomásúan ma is biceg. A kisebbségi jogokat és a magyarság jogos nemzeti érdekeit képviselő Károlyi és Jászi ma is — 1981-ben! — országvesztőként szerepel, mintha azért lett volna mindkettő a húszas években Masaryk és Benes barátja, hogy — a negyvenes évek végén! — a magyarellenesszlovákiai kilengéseket mintegy előre igazolja. Sem Trianon, sem a kitelepítések idején nem Káro-

lyiék vezették az országot. Talán éppen azért ők a bűnbakok, mert hajlamosak lettek volna megfogadni Teleki László figyelmeztetéseit? És meg kell mondanom: egyre-megy, ha Jászit *kozmpolita* bűnbakként állítjuk az őt nem ismerő közönség elé (Méliusz nagy esszéjéből ismerhetjük a « kozmpolita » szó jelentéstartományát...), vagy nacionalista bűnbakként, ami újabban divat. Pedig világos, hogy egy föderatív, kulturális-jogi autonómiát biztosító, decentralizált Magyarország *másképpen* esett volna szét, mint a vármegyei szakszerűtlen basáskodás és a bürokratikus központosítás békétlen egymás mellett élésében toporgó Magyarország, ahol *csak* a nem túl szabad-
elvű Habsburg-ház adta volna meg az általános választójogot (ahogyan végülis a dinasztia hajtatta végre a jobbágyfölszabadítást is) — mert néki nem volt félnivalója a nemzeti kisebbségektől.

A darabont-kormány ismeretes kázusa óta a demokratikus és internacionalista erőket Magyarországon a külföld — Bécs, a kisantant, a nemzetközi zsidó, tőke, az Internacionálé stb. — ügynökeinek lehetett föltüntetni. A tizennyolcadik században játszódó *Rab Ráby* és *A fekete város* századunk első felében még mindig pontoson leírhatta a közkeletű politikai gondolkodás dilemmáit. A szociáldemokraták és a radikálisok *csakugyan* szövetkeztek Ferenc Ferdinánd embereivel, *valóban* belementek volna a trializmusba, *tényleg* hajlandók lettek volna — persze ők is csak bizonyos határok között — a többségi elv érvényesítésére a nemzeti kérdésben is. Ezért őket mind a mai napig gáncs és gyanú éri — holott ők *csak annyi vagy kevesebb jogot adtak volna a magyarországi nem-magyaroknak, mint amennyit mi szeretnénk a külföldi magyar kisebbségeknek*. (Például a magyar Szociáldemokrata Párt — szemben az osztrákkal — körömszakadtáig ellenezte a nemzetiségi szocialista munkásegyletek megalakítását.)

Egyszerűen kétféle mértékkel mérünk; ez a mindenkori önzés sajátossága. Azt hinné a nyájas olvasó, hogy a kultúrfölény-koncepció a múlté? Napjainkban megjelent egyetemi kiadvány indokolia cigány gyerekek részére alapítandó cigány nyelvű iskolák létrehozásának halogatását

a cigány nyelv állítólagos alsóbbrendűségével és szegénységével — ráadásul légbőlkapott érvekkel —, megfedkezvén arról, hogy az összes kelet-európai kis nemzetek csak nyelvújítással, tehát a szókincs mesterséges bővítésével váltak alkalmassá a modern kultúra (még lehet, kétes értékű) áldásainak élvezetére.

Miközben a milliós turistaforgalom ellenére a 12-es buszon ellenségesen vihognak a szokatlanabb idegen beszéd hallatán, miközben a cérnatrikót lecsókonzervre cserélő lengyel háziasszonyok láttán rendőrért kiált a nemzeti érzés, miközben a cigányosodó aprófalvaktól fölsőbb utasítás és összebeszélés nélkül orozzák el a községi tanácsok a szociális juttatásokat — néhány elszigetelt értelmiségi buzgólkodása ellenére a legtöbben rá sem hederítenek a határon túli magyar kisebbségekre. Persze, hangulatok vannak: de kétkem, hogy a nemzetiségi iskolaügy problematikus állapota összesen annyi fölháborodást kiváltott volna, mint a kétségkívül komikus és dühítő romániai benzinrendelet (amelyet egyébként azóta visszavontak). Persze, hiszen itt a *saját* zsebünkéről volt szó, nem erdélyi véreinkről.

Erdélyi ember Magyarországon igen könnyen találkozik az « etnikai tudatosság reneszánszának » egész skálájával. Az egyik végponton ez van: « jé, maga milyen jól beszél magyarul! » — a másik végponton pedig ez: « csak Erdélyben beszélnek már szépen magyarul! »

Az első mondat: tudatlan otrombaság. Az erdélyi magyar is magyar, nem a *How To Say It In Hungarian?* c. könyvecskéből, hanem az édesanyjától tanulta a nyelvet. A második: az csak elkeserítő. Hiszen csak annak lehet fogalma az erdélyi magyar nyelvromlás mértékéről, aki *románul* tud. (Sőt: ép nyelvérzékű erdélyi magyarok gyakran azért használnak aggálytalanul magyartalan kifejezéseket vagy idiomatizmusokat, mert román nyelvtudás híján *nem ismerik föl* az idegen elemet!) Szaporodnak a tükörszerkezetek, az 1945 utáni, a közbeszédben hatalmas súllyal szereplő civilizációs szókincs szegényes (a gépkocsi-kultúra, a sport, a mozi, a közgazdaság, a technika nyelve már nem magyar — azt, hogy « lelátó », « mez », « szerelvényfal », « nagytotál », « nyereségrészesedés »,

« táppénz », « forgalomelterelés », én is *könyvből* tanul-
tam — s ez a Felvidéken és a Vajdaságban sincs másképp,
pedig ott kapható a pesti újság...), az ifjúsági rétegnyelv,
az argó részint román, részint egyértelműen tájnyelvi ele-
mekből táplálkozik stb. stb., nem is szólva a hivatalos
szókincsről (buletin = 'személyi igazolvány', flotant, sőt:
flotáns = 'ideiglenes bejelentő', szektorista = 'körzeti
rendőr', és így tovább). Az erdélyi *köznyelv* már jó ideje
önállósult, a sajtónyelv részint szándékosan (pontosabban:
irányítottan) távolodik a magyarországitól, még annál is
értelmetlenebb, rútabb és idegenszerűbb, az irodalmi
nyelv pedig kerüli a jelent, amelyhez egyszerűen nincse-
nek szavai: a művek « ízes » egzotikuma gyakorta csak
a szerző akrobata-ügyességéből származik, amellyel meg
akarja kerülni a gépkocsilámpák beá'ltásával kapcsolatos
megoldhatatlan nyelvi nehézségeit — ebből balladai ho-
mály és sokatmondó szűkszavúság származhat, amitől ájul-
dozni lehet a budapesti zsöllyében.

Csőppben a tenger: tudásunk az ún. nemzeti sorskér-
désekről a goromba föltételezések és tudatlanok nosztal-
giái között hanyódik. Budapesten reggeltől estig bosszant,
hogy az emberek leszoktak az ikes igékről és « ide » he-
lyett is « odá »-t mondanak (« add majd nekem *oda* a
könyvet! » — őrijító...), de az erdélyi magyar köznyelv
viszonylagos és pusztán alaktani tisztasága aligha ellen-
súlyozza azt, hogy Romániában az 1977-78-as tanévben
több mint 180 000 egyetemi és főiskolai hallgatóból csak
7497 a magyar (4,15 %, az ország lakosságának pedig
— hivatalos adatok szerint — 7,9 %-a az), ehhez pedig
hozzá kell tenni, hogy korábban a magyarok enyhén túl-
reprezentáltak voltak a felsőoktatásban. (Vö. *Korunk*,
1980/1-2, 57. o.) Ezen kívül tudnunk kell, hogy szokás
szerint a végzett fiatal kisebbségi értelmiségiek fele sem
kerül nemzetiségi területre (a kötelező munkába-állítás
látszólag pártatlan, ravasz mechanizmusát itt nincs terünk
ismertetni). Továbbá: a magyarság elveszületési arány-
száma Romániában 18,36 ezrelék, az országos arányszám:
20,8 ezrelék, az összes erdélyi: 20,3 ezrelék. (Tehát a
Kárpátokon inneni területen is, pusztán « természeti », azaz
civilizációs okokból is romlik a magyarság részará-

nya.) A magyarság mintegy egynegyede már ún. interetnikus diaszpórában él. A « tiszta magyar »-nak mondott vidékeken is elkezdődött ez a folyamat, nem utolsósorban a következetes telepítési politika következtében. Székelyföldön, Hargita (Csík-Udvarhely) megyében 1966-ban 88,1 % volt a magyar, 1977-ben 85,0 %, Kovászna (Háromszék) megyében 1966-ban 79,4 %, 1977-ben pedig 78,2 %. (Forrás: Semlyén István: *Országos és nemzeti-ségi népességgyarapodás*, Korunk Évkönyv, Kolozsvár, 1980. — Pontos és értelmes összeállított adatok csak egy angliai kiadványban találhatók: George Schöpflin: *Hungarians in Rumania*, Minority Rights Group, London, 1977.)* A magyar tannyelvű oktatási intézmények száma — akárcsak Szlovákiában — folyamatosan csökken. Az erdélyi magyar értelmiségi tipikus alakja többé nem a kolozsvári professzor, a marosvásárhelyi főorvos, a nagyváradi ügyvéd, a brassói lapszerkesztő, hanem a falusi tanító és a Havasalföldről hazalátogató mérnök. A vitathatatlanul színvonalas és dinamikus kulturális élet elveszítheti *értő* közönségét. Az erdélyi kultúra egyre regionálisabbá válik, Magyarországhoz fűződő kapcsolatai — a szorgos nyesegetés következtében — elsorvadnak. A gyermeklapokat elárasztják a székely kisiskolások felező nyolcasokban írott harcias dákóromán versei. Megszületett a műszó is: *elcsángósodás*.

A moldvai csángo-magyaroknak évszázadok óta nincsenek már magyar tanítóik és papjaik (a Vatikán itt förtelmes szerepet játszott, s ez nem látszik változni — idevágó glosszámra az egyház a füle botját sem mozgatta). A csángók számára az, hogy vannak hozzájuk hasonlóak a Kárpátokon túl is, inkább legenda.** Ilyen legendává halványulhat kb. 14 millió Duna-medencei magyar *egységes* műveltsége is.

* Ennek teljes magyar szövegét lásd: *Magyar Füzetek*, 5. — *A Szerk.*

** Föl kell hívnom itt a figyelmet Domokos Pál Péter csángó tárgyú műveire — túl kevesen ismerik ezeket a pótolhatatlan munkákat.

Mi történt?

Tudjuk, hogy szemben a Versailles-i, St. Germain-i, trianoni békékkel és a Népszövetség gyakorlatával, az 1947-es párizsi békeszerződések, az ENSZ Alapokmánya és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata *nem* részesíti jogvédelemben a nemzeti kisebbségeket. (Vö. Kővágó László: *Kisebbség — nemzetiség*, 2. kiad. Kossuth, Bp. 1978, 22-24. o.) A nemzeti kisebbségek *kollektív joga* a második világháború óta nem létezik, a nemzetközi jog nem ismeri el őket külön csoportérdekekkel rendelkező, képviselhető és védhető jogi személyiségekként, s ezzel minden autonómia- vagy önrendelkezési-függetlenségi törekvést *csak* politikai jellegűvé tesz; kisebbségi autonómia, föderalizmus stb. mellett szinte lehetetlen « legalista » módon érvelni, hacsak az egyes nemzeti államok alkotmánya vagy törvényei ezt nem teszik lehetővé; de ahol az ilyen (*legális*) politikai küzdelem lehetséges, ott többnyire a kulturális autonómia és a föderalizmus előtt is nyitva áll az út. Tehát a helyzet az, hogy ahol *a többség nem engedi meg*, ott a kisebbség saját jogaiért nem folytathat *jogi* harcot — s hogy ez mit jelent, azt az ETA és az IRA untig idézett példái is megvilágíthatják, de persze a katalán autonomisták békés sikerei is.

Clementis csehszlovák külügyminiszter a legutóbbi békétárgyalásokon ezt mondta: « ... a nemzeti kisebbségek a népek és államok közötti viszályok szüntelen forrásai. Ezért Csehszlovákia nem tartja lehetségesnek a viszatérést a nemzeti kisebbségek politikájára, amelynek keresztülvihetetlenségét a tapasztalat bebizonyította... » (Idézi: Kővágó, 31. o.) Érthető kijelentés, gondoljunk Henlein szudétanémet mozgalmára vagy a Norbert Burger-féle mai dél-tiroli újnácikra. (Burger több mint százezer szavazatot kapott a tavalyi osztrák elnökválasztáson!) De ismeretek beszédének következményei is — gondoljunk Janics Kálmán könyvére, *A hontalanság éveire*, Dobos László *Földönfutókjára*. Vlado Clementisnek igaza volt: a kisebbségek állandó viszályok forrásai. Fölszámolásuk viszont robbanással fenyegethet.

Az ENSZ 1974-ben Ohridban szemináriumot tartott a nemzeti kisebbségek kérdéséről. Ez a szeminárium per-

sze csak ajánlásokat dolgozhatott ki. A jugoszláv javaslatot, amely szorgalmazta volna az ENSZ-ben egy világméretű kisebbségvédelmi egyezmény elfogadását, szótöbbséggel elvetették. (Kővágó, 116. o.) A hivatalos magyar állásfoglalás Ohridban óvatos: « A kisebbségi csoportok támogatására és megvédésére irányuló multilaterális egyezmény megkötésének szüksége a magyar kormány gyakorlatában mindeddig nem merült fel. » (Kővágó, 157. o.) De azt is kimondják: « A Magyar Népköztársaságnak külön egyezményekben szabályozott együttműködése a nemzetiségi csoportok támogatására és megvédésére nincsen. A nemzetiségi csoportok nyelvoktatásának és kulturális tevékenységének támogatását azonban több kormányal kötött *kulturális* [kiemelés tőlem — T.M.G.] egyezmény biztosítja. » (Kővágó, 156. o.) Ilyen egyezményünk van Csehszlovákiával, az NDK-val, a Szovjetunióval és Jugoszláviával. *Romániával* — ahol kétmillió magyar él — *nincs!*

Olyan típusú megállapodásunk pedig, amilyent Ausztria, illetve Olaszország és Jugoszlávia kötött elsősorban a karintiai szlovénok, a fiumei olaszok védelme céljából, amely némi beleszólást enged az anyanemzetnek államhatárokon túlra került csoportjai védelmében, senkivel sincs, de ez a megállapodás és a belőle következő informális és diplomáciai eljárás mód különben is — sajnos — példa nélkül áll manapság.

A közelmúltban elhunyt Világhy Miklós professzor a *Valóságban* a magyar Országgyűlés reformjára tett javaslatot. (Később Szabó Imre akadémikus ugyanott a halálbüntetés tabujához nyúlt mértéktartóan, de bátran.) Utánnoza az állampolgári kezdeményezésnek ezt a rokonszenves módját, szeretném e lap* nyilvánossága előtt azt javasolni: próbálja meg a magyar diplomácia bilaterális egyezményekkel segíteni a külhoni magyar és a magyarországi nem-magyar kisebbségeket. A gyakorlat azt mutatja, hogy ez nem lehetetlen és senki érdekeit, egyetlen ország szuverenitását sem sérti. A két világháború között a Nép-

* Lásd az Utóiratot.

szövetség sok száz magyar kisebbségi sérelemmel foglalkozott, ezek közül jó néhányat nemzetközi bíróság orvoslott, pl. az optánsok ügyét és másokat. Ma egyetlen államnak sem kell attól tartania, hogy kisebbségi jogséremlmek miatt nemzetközi bíróság avatkozik belügyeibe, tehát mindenfajta csorbulása a nemzeti függetlenségnek — legalábbis ami a kisebbségeket illeti — lehetetlen. Az ilyen egyezmény azonban nyílttá teszi a kimondatlanságukban elmérgesedéssel fenyegető problémákat, és fölszámolja az olyasfajta fikciókat, hogy pl. a bácskai és baranyai délszlávoknak semmi közük egymáshoz. Lehetővé tenné azt, hogy az anyanemzetek anyagilag és szervezetileg támogassák rokonaikat. Azt hiszem, a magyarországi közvélemény elfogadná a külhoni magyaroknak juttatott ösztöndíjak, az ingyenes könyvküldemények, a mi pénzünkből létesített kisebbségi intézmények anyagi terheit. (Erre egyébként precedens is van, jó régi. 1902. december 5-én az akkori — Erdély nélküli — Romániában élő magyarok: csángók és [főleg bukaresti] kivándoroltak oktatás- és művelődésügyi megsegítése érdekében a miniszterelnökségen rendezték az első értekezletet Szmrecsányi Pál szepesi püspök, a Szent László Társulat elnöke, Pallavicini János őrgróf, bukaresti cs. kir. követ és Bartók György erdélyi református püspök részvételével. (L. erről: Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéről*, III. Tankönyvkiadó, Bp. 1964, 184. o.)

De hát persze az is jó volna, ha elérnénk, hogy a határon ne kobozzák el általában a magyar nyelvű könyveket, különösen azokat, amelyeknek esetleg a címében is szerepel a « magyar » szó...

A határokon nincs mit vitatni. Olyanok, amilyenek. Az egyes államok politikája olyan, amilyen — befolyásolni alig tudjuk. De a szerény segítség elkél; ennek a gondját senki nem veheti le a magyar állam válláról.

Ami pedig az önrendelkezés *szocialista* programját illeti: « ... a nemzetek, a nemzetiségek 'joga', hogy *saját dolgaikat önmaguk igazgassák*... Könnyen érthető, hogy az önrendelkezés ilyen formája önmagában nem valósítható meg: vagyis csak akkor s úgy válhat valóra, ha az önrendelkezés az *egész* társadalmat jellemzi. Ha ezen a

kereten belül valósul meg a nemzetiségek 'önigazgatása'. » (Tordai Zádor: *Gondolatok és ábrándok a nemzeti kérdés mentén*, in: *Közönséges emberi dolgok*, Magvető, Bp. 1974, 352. o.)

Ez a szocialista program igen régi, első alakját még Karl Renner és Otto Bauer fogalmazta meg. Bírálójuk így foglalja össze koncepciójukat: « Ez a program pedig csak úgy valósítható meg, ha a nemzetiségi törekvéseket kivonjuk a politikai érdekharcok területéről, ha a nemzetiségi kérdésből *hatalmi kérdés* helyett *kultúrkérdést* csinálunk, melyet minden nemzetiség saját belátása és anyagi eszközei szerint szabályozhat. A vallási ellentétek is csak akkor vesztek el romboló természetüket, mikor a *territoriális princípium romjain* kifejlődött a *vallási autonómia* rendszere, mely lehetővé tette, hogy egy vallás hívei szabadon tömörülhessenek és elégítsék ki vallási szükségleteiket. A nemzetiségi kérdés is csak a *nemzetiségi autonómia* alapján oldható meg, mely politikai-hatalmi kérdésből lelkiismereti-kulturális kérdést csinál. » (Já-szi Oszkár: *Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez*, in: *A szociológia első magyar műhelye*, 1, Gondolat, Bp. 1973, 434. o.)

Ennek a lelkiismereti-kulturális vonatkozásnak a politikai jelentését — az elnyomott *osztályokkal* kapcsolatban, de elnyomott *etnikumokra* is vonatkoztathatóan így írja le egy nagy szocialista teoretikus: « ... Az elnyomott osztály osztályharca — még ha gazdasági érdekből származik is — lényeges ideális tartalommal bír. Mert miről van szó egy feltörekvő osztály minden küzdelmében? Mindazt, amit tudatlanságában, szegénységében és elnyomatásban átélt, nemcsak hátráltatónak, hanem egyszersmind értelmetlennek, igazságtalannak, erkölcstelennek kell felfognia. Így osztálykövetelése i éppen úgy az új értelem és az új erkölcs követelése i. Minden osztályharc tehát az elnyomott osztály szükséges küzdelme az értelemért, az erkölcsért, küzdelem az igazságért. » (Max Adler: *A szocializmus kultúrjelentősége*, A Szociáldemokrata Párt Központi Titkárságának Anyag- és Adatszolgáltatása, Bp. 1947 augusztus, 38. o.) Az ausztromarxizmus a proletár mozgalomnak ezt a képét terjesztette ki a

nemzeti emancipációs mozgalmakra, ez határozta meg a századeleji magyar baloldal, elsősorban Ady, Jászi és a többi radikális fölfogását a kérdésben. Durva egyszerűsítéssel ugyan, de nem igaztalanul mondhatjuk: az egyének emancipációján túl a csoportok *csoportos* emancipációja — ez itt a szocialista nézetek veleje. (Így gondolta ezt Vasile Goldiş is, Jászi román barátja, magyarországi szocialista, akinek 1912-ben Aradon magyarul megjelent könyve, *A nemzetiségi kérdés*, a hetvenes években nagy sikert aratott Erdélyben Hajós József kiváló jegyzeteivel és még egy kiadásban, Gáll Ernő akadémikus tanulmányával — sőt, románra is lefordították. 1918-ban Goldiş már nem tárgyalt Jászival, és ugyanazon év december 1-én a gyulafehérvári román nemzeti nagygyűlésen demokratikus programot hirdetett meg a nemzetiségi kérdésben — Ferdinand von Hohenzollern-Siegmaringen nagyromán nemzeti monarchiáján belül, Averescu marsall Budapest felé nyomuló csapatainak védelmében.) Hatvanhárom esztendő tapasztalata igazolja, hogy a közületek védelme a demokratikus nemzetiségi politika sarkköve.

A kisebbségi kérdés egy mai szocialista szakértője így summázza nézeteit: « Gyakorlatunk, valamint a szocialista öngazgatói viszonyok hosszú távú fejlődési útja — tehát a 'nemzetek öngazgatása' — megvalósulásának szempontjából alapvető fontossággal bír, hogy a nemzetiségek külön érdekei, tehát a nemzetiségek nemzeti sajátosságainak érvényesítése a községnél tágabb... alapon valósuljanak meg; ilyen tekintetben van kiemelkedően fontos szerepük az autonóm tartományoknak, többek között a nemzetiségek *kollektív jogainak* [kiemelés tőlem — T.M.G.] megvalósulása szempontjából... » (Rehák László: *Kisebbségtől a nemzetiségig*, Forum, Újvidék, 1979, 237. o.)

Tudvalévő, hogy a II. és III. Internacionálé egyaránt soknemzetiségű államnak tekintette a versailles-i ún. utódállamokat, tehát nemzeti kisebbségeiknek önrendelkezést követelt, egészen az elszakadás jogáig: ennek köszönhető az egykori KRP* magyar-zsidó többsége (pontosabban:

* Kommunisták Romániai Pártja.

magyar, magyar zsidó és zsidó, ami a jiddis anyanyelvű moldvai-besszarábiai-bukovinai forradalmárok miatt mást jelentett, mint az asszimiláció Magyarországon például) s a mai román vezetés Komintern-bírálatának nagyobb része. A MADOSZ és utóda, az 1949-ben (a Kurkó Gyárfás, Méliusz József, Balogh Edgár, Demeter János, Csőgör Lajos, Jordáky Lajos, illetve Márton Áron gyulafehérvári rk. püspök elleni perekkel egy időben) föloszlatott Magyar Népi Szövetség a KRP fő erejét jelentette.

A kisebbségi autonómia kérdése döntő aspektusa volt az 1945 márciusi romániai fordulatnak, az Észak-Erdély fölötti fölségjogok visszaszerzése és a magyar jogokat garantáló, kommunista irányítású Groza-kormány hatalomra jutása — Sztálin kegyelméből — uno eodemque actu történt.

S hogy mi az önrendelkezés, az autonómia tartalma mint remény és mint rettegés, ezt Gaál Gábor így írta le Kolozsvárott 1946-ban: « Mi magyarok itt Romániában vagy a görögség új népe leszünk, vagy elpusztulunk mind egy szálíg... A görögség új népe úgy, akkor, ha megvalósítjuk magunk közt — s ezáltal a példát sugározzuk szórványainkban a körülöttünk levőre — a demokráciát, vagy elveszünk. Ha a tél jön, még a kóbor embernek is be kell rendezkednie a hidegre... Be kell rendezkednünk nekünk is. Erdélyben mindig fagyosabb a szél... » (Idézi Tordai Zádor: *Legyünk realisták...!*, Magvető, Bp. 1977, 147. o.)

1948-ban az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága a Közgyűlés megbízásából kisebbségvédelmi tervezetet dolgozott ki, benne — Dánia, Jugoszlávia és a Szovjetunió javaslatára a híres 25. cikkely: « Azokban az államokban, amelyekben etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek vannak, az e kisebbségekhez tartozó személyeket nem lehet megfosztani attól a joguktól, hogy csoportjuk többi tagjával együtt saját kulturális életük legyen, vallásukat gyakorolják vagy nyelvüket használják. » (Idézi Rehák, 102. o.) A határozattervezetet *máig* nem tűzték napirendre!

Csehszlovákiában « az ún. 33-as elnöki dekrétum [Beneš] ... 1945. augusztus 2-án a kollektív felelősség elve alapján a szlovákiai magyarok elsőprő többségét is meg-

fosztotta csehszlovák állampolgárságától. A 33-as elnöki dekrétum igazolta a már korábban hozott diszkriminációs intézkedéseket... » A Szlovák Nemzeti Tanács 1945 februári rendelete értelmében « elkobozzák a németek, a magyarok, árulók és az ellenségek mezőgazdasági ingatlan vagyonát. Ezt az intézkedést... újabbak követték, amelyek kiterjedtek a magyar nemzetiségű lakosság mindenemű [!] ingó és ingatlan vagyonára. » (Arató Endre: *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből*, Magvető, Bp. 1977, 348. o.) Aztán jött a kilakoltatás, az internálás, az át- és kitelepítés, a « lakosságcsere » és a « reszlovakizálás»...

Mi történt?

A magyar fátum?

Így láttak bennünket azok, akik fölött uralkodtunk: « férgekként tekeregnek a szlovákok a magyar tirannusok talpa alatt... amilyen vad volt az a 'baskir' fajta, olyan maradt máig is... e baskir fickók dühe nem ismer gátat s mértéket » (Pospišil-Hurban, 1841, idézi Kovács Endre: *Szemben a történelemmel: A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon*, Magvető, Bp. 1977, 195 o.), s így azok, akik uralkodtak fölöttünk: « minden magyar akár miniszter, akár herceg, akár bíboros, polgár, paraszt, huszár vagy háziszolga, mind forradalmár, mind csőcselék » (Ferenc Ferdinánd főherceg, 1904, idézi Gergely András - Szász Zoltán: *Kiegyezés után*, Gondolat, Bp. 1978, 234 o.).

Vajon minek köszönhetjük, hogy a legellentétesebb indokokból ugyan, de vitathatatlanul mi vagyunk Európa legnépszerűtlenebb nemzete? Ady így látta:

Nem adta nekünk az Isten,
Hogy ki szeret, az segítsen,
Sohasem.

Magunk is ritkán szerettük,
Kikért szálltunk hősen, együtt,
Valaha.

Valahogyan bajok voltak,
Lelkünknek, e toldott foltnak
Bajai.

Egyformán raktuk a szépet
Barátnak és ellenségnek,
Mert muszáj.

Egyformán s mindig csalódtunk,
De hát ez már a mi dolgunk
S jól van ez.

S szebb dolog így meg nem halni
S kínoztatván is akarni:
Magyarul.

Gondolkodhatunk azon, hogy ez a « mi », aki ezt tette, akivel ez történt, így, együtt, létezett-e valaha. Mindegy: akárki tette, akárkivel tették, a sorsunk ez lett. Nem új dolog, hogy ártatlanok is ítélet alá esnek, mert valami összekötötte őket vétkesekkel. És annyi bűn után én még az igazi vétkesek fölötti ítélkezéshez sem éreznék erőt.

S a baj az, hogy akár magunk, mind ellenfeleink, mind barátaink rossz etikai fogalmakban gondolkodnak a nemzetről és a nemzeti kérdésről. Nem ritkán tűnhet úgy, hogy valamely etnikum akkor érdekelte ki a fönnmaradáshoz való jogot, ha az ítélkezők bizonytalan kritériumai szerint « jó »: azaz pl. történelme valamiképp « haladónak » minősül, kultúrája régi keletűnek — mondjuk: Decebál dák király sok száz évvel a magyarok bejövetele előtt alapított államot (ezt nevezi Szűcs Jenő historizálásnak) —, nemzeti karaktere rokonszenvesnek, politikája a jó oldalon állónak stb. stb. A szlovákiai magyarok elleni rendszabályokat némelyek azért sokallják, mert szerintük a fasiszta fertőzés nem is volt annyira erős a Felvidéken. Az erdélyi magyar kultúra megővésének szükségét azzal indokolják, hogy ez a kultúra értékes hagyományokat őriz. *Ez az érvelés 100 %-ig azonos ellenfeleink — a bárhol élő nacionalisták — érvelésével.* A kollektív

felelőség elve akkor is ártatlanok szenvedését okozza (tehát mélységesen erkölcstelen), ha valamely embercsoportban a vétkesek száma nagyobb valamely — persze önkényesen meghatározott — kvótánál. Diszkrimináció és üldözés minden embercsoporttal szemben bűn, ha jogilag és erkölcsileg nem feddhetetlen, igazságos és méltányos — márpedig a *pozitív* jog csak egyének felelősségét mérlegelheti; általános, azaz természetjog csak az embercsoportok *iránti* kötelességek, recte: az emberi jogok felől intézkedhet.

Számtalanszor hallottam, hogy az erdélyi magyar művelődés bizony veszélyeztetett helyzete azért tragédia, mert ott európaibb szellemi képződmény menne veszendőbe, a Kárpátokon túl a bizánci-ortodox, keleti barbárság kezdődik, és így tovább. (A stílus ennél enyhébb is, élesebb is volt.) Föltéve, de *meg nem engedve*, hogy ebben a kijelentésben van némi értelem, vagy felőlem akár igazság is, ez nem lehet indok. Nem szabad annak lennie. Hiszen ez azt jelenti, hogy az ún. magaskultúra nélküli etnikumok egyetlen lehetséges sorsa az önkéntes vagy kierőszakolt asszimiláció lehet. Tessék megkérdezni a testőrírókat, mai cigány értelmiségieket vagy bárkit a harmadik világban! Eleven parazsat gyűjt a fejére, aki ilyet mond.

Minden embercsoport fönmaradása *érték*, amennyiben fönmaradását ez az embercsoport *akarja* (illetve: ezt kell realizálandó értéknek tekintenünk: ennyi kötelező). Ugyanis kívülről, leíró módon embercsoportok értékét megítélni és méricskélni: ez éppen a mi európai civilizációnk két alappillérét dönti ki — és éppen ezt tették a fasiszta és egyéb diktatúrák —, nevezetesen az akarat szabadságát és minden ember elvi egyenlőségét. Kívülről senkinek nincs joga eldönteni másokról, hogy érdemesek-e az emberhez méltó, tehát autonóm, saját akaratuk által meghatározott létezésre. És nemcsak e bűnös gondolkodásmód *következményei miatt!*

« A kulturális nemzethez tartozás még kevésbé [mint a szociológiai nemzethez tartozás] » szabad választás » tárgya, de az itt érvényesülő ontológiai szükségszerűség, mint az etikában, az egyedüli lehetséges emberi szabad-

ságnak, az empíria kauzális megköötöttségétől való megszabadulásának a kifejezője: az önmagát, az önmaga lényegét választás aktusa... a szabad szubjektum szabad önmagát tételezése. » (Lukács György: *Hozzászólás a nemzetiségi kérdés vitájához*, 1918, in: *A Vasárnapi Kör*, Gondolat, Bp. 1980, 293. o.) Az asszimiláló erőszak vagy furfang ezt a szabad aktust fojtja el — az önmagamat és önmagunkat választás ezért semmilyen további erkölcsi védelemre nem szorul. Nem helyeselhető, de érthető, hogy egy hitvitában valamely eszme köré gyülekező embercsoport « jobb »-nak minősül: ez az adott hitelvek megítélésének függvénye, s itt figyelmen kívül kell hagynunk az adott hit matériáját ahhoz, hogy a tolerancia elvont követelményeit megfogalmazhassuk és érvényesíthessük. (Hiszen a toleranciánk miatt esetleg a « rosszabbik » egyházban rekedő emberekre az örök kárhozat leselkedik.) A nemzet semmiképpen nem önkéntes egyesülés, a benne való részvételből nem következik egyéni felelősség: következésképpen a belőle való tökéletesen szabad kilépés — ami pusztán föltételes konstrukció, a tapasztalatban ilyen esettel nem találkozunk — elvont jogának fönntartása mellett kimondható, hogy a kényszer hatására bekövetkező vagy a hátrányos megkülönböztetés miatt önző egyéni érékmotívummá változtatott asszimiláció politikájának védelme (legalábbis szocialista, demokratikus vagy szebedelvű nézőpontból) lehetetlen.

A följobb jellemzett gondolkodásmód következményeinek iszonyatát láthattuk. Etnikumok megsemmisítése — Auschwitz —, osztályok megsemmisítése — Pol Pot elvtárs haláltáborai — valóban egyértelmű bizonyíték. Embereknek és embercsoportoknak a maguk irányította (autonóm) politikai létezéshez való jogához elegendő föltétel politikai képzeletük által motivált politikai akaratuk. Ehhez nincs szükség ún. történelmi jogokra (pláne, ha költöttek). A historizáló érvelés mindig hamis — azt a történettudomány maga is, Szűcs Jenő kiváló munkáiban elég jól bebizonyította —, mert az önmagukat kormányzó emberek demokráciájának (tout court. a demokráciának) fogalmában gondolkodó társadalom nem szorulhat rá: nem a maga föltételezett históriai lényegét ku-

tatja (*mi a magyar?*), hanem azt, hogy *mit akar*. A « magyar szőlőművelő lelki alkata »-szerű szomorú képzelgésből (Szekfű) — hogy rosszabbat ne is említsek — semmi nem következik arra nézve, hogy a magyart mi illeti meg. Az autonómia megszabja önnön határait: ha a magyarságot az illeti meg, amit óhajt, akkor nem kívánhatja a másét, mert akkor az autonómiát — saját önálló akaratának és méltóságának elvét — csorbítaná. Azok a vulgáris bölcséleti fantazmagóriák, amelyek valamely etnikum, osztály stb. vélt metafizikai lényegéből vagy hivatásából indulnak ki, semmiféle jogot nem alapozhatnak meg. Mert a jog egyedüli alapja a szabadság, a szabadság pedig osztthatatlan és egyetemes. Egyetemes, *katholiké*; voltaképp szégyen ezt kétezer évvel Kr. u. még emlegetni.

Jogtalan állapot az, ha a törvényes rend úrrá teszi a kisebbséget a többség fölött; jogtalan állapot az is, ha a törvény nem *védi* meg a kisebbséget, akár a többséggel szemben is. Mert ha az egyenlőség nem engedi meg a különállást, különvéleményt, másságot (ahogyan az a jakobinus modell szerinti központosított nemzeti államban van), akkor a szabadság, majd önmaga ellen fordul. A többség mindenre törekedhet, csak saját nézőpontjának olyasfajta abszolutizálására nem, amely pótlólagos jogokkal ruházná föl csak azért, mert többség. Ha az emberi szuverenitásból és morális szabadságból kiindulva képzelünk el igazságos rendet, akkor százmillió emberrel szemben is *védelmeznünk kell* egyetlen ember igazának lehetőségét, szándékainak méltóságát. Csak a *mértéket* lehet és szabad mérlegelni. Mondjam azt, hogy Hitler szavazattöbbséggel jutott hatalomra? Hiszen tudjuk.

Ebből — és még sok egyébből — is kiderül, hogy kultúrák, népek, foglalkozási csoportok, osztályok, fajok, irányzatok stb. között olyan « tartalmi »-materiális kérdések is fölmerülnek, amelyekről lehet ésszerűen beszélni. Mindezek között jelesül *versengés* is van. A cseh demokrácia más, mint a lengyel nemesi republikanizmus, a magyar közjogi politizálás, a plebejus-historizáló román retorika, az antipolitikus, « mély » orosz népiesség, hogy csak közismert hagyományokat említsek.

De ha ebből megint nemzetkarakterológia lesz, akkor megette a fene az egészét. A cseh demokrácia hitele nálunk elég gyöngye lábon áll, mert az embereknek a nemeskosúti sortűz, a Kisantant és a kitelepítés jut róla eszébe — és ettől aztán más nem is. Az, hogy a cseh demokrácia a félféudális nagyszerb és nagyromán monarchiákkal szövetekezett, a hibáit mutatja. Az, hogy Beneš nem népszavazást kívánt, hanem vérbosszút, sajna ugyanerre utal. (Kétséggkívül az embernek meghűl a vér az ereiben, amikor arról olvas, hogyan utasította vissza még a háború alatt a Jaksch-féle szudétanémet szociáldemokraták közeledését, akik elvégre pont olyan antifasiszta emigránsok voltak, mint ő. — No és aztán persze Gottwaldék sovénizmusban voltak kénytelenek versengeni vele.) Nyilván ezek miatt a csöppet sem jelentéktelen vétkek miatt a fő alatt rá lehetett játszani a (hangsúlyozom: *irigylésre méltó és nagyszerű*) cseh huszita-demokrata hagyomány iránti bizalmatlanságra. Nem kell ehhez az ún. « sarlókalapácsos nacionalizmusnak » (Könczöl) explicitnek lennie. — De tovább megyek: a tizenkilenc és negyvenöt közötti időszakban a magyar államnak több van a rovásán, mint a csehszlováknak. Indokolt volt ezért a magyarok végzálása itt és amott? Aztán: miért voltak magyar, szlovák és román fasiszták, miért nem nagyon csehek és lengyelek? Miért nem nagyon voltak cseh, magyar és román partizánok, miért voltak franciák, olaszok, szerbek, lengyelek? Miért volt fölkelés a varsói gettóban, miért nem volt a budapestiben? Miért kollaboráltak a megszállókkal a franciák, miért nem a hollandok, dánok, görögök? Miért ébresztett tiszteletet Antonescu marsall Hitlerben és miért az egyik legnevesebb mai román íróban? Volt két szélsőbaloldali terrorista a cári Oroszországban; az egyiket Pilsudskinak hívták, a másikat Dzsugasvilinek — miért lett az egyikből radikális-konzervatív lengyel államférfi, miért a másik kisebbségi férfiúból nagyorosz bolsevik? Miért hirdetnek a görög utazási irodák kirándulást « a Városba », ahelyett, hogy Konstantinápolyt vagy akár Isztambult (!) írják? Tudománytalan, részint ostoba kérdések ezek, de tudjuk, hogy Közép-Kelet-Európában ilyenmiről beszélgetnek az emberek. Ki ölt meg több zsidót?

A románok vagy a magyarok? Hihetetlen, ugye? De hányszor hallani!...

Az országok, nepek, megyék versengése természetesen nem pusztán es nem főleg racionális természetű.* (Ami nem jelentheti a rossz naturalista-biológiai redukcionizmusnak tett engedményt. « A kritikátlanság az alap, a talaj, a kiindulás és logikai premissza, a többi belőle nő ki és következik: mivel [ez a gondolkodás] lemondott a dolgok megítéléséről az értékekhez való viszonyukban, keptelen a sajátosnak, a magyarság nemzeti földadatainak és súlyos problémáinak meglátására is, másrészt óhatatlanul ki van szolgáltatva a nemzet történelmi életvonalából és jelen helyzetéből kiolvasható hivatással és jelleggel ellenkező kritikátlan átvételnek idegenből, amilyen a fajelmélet, fajvédelem, nemzeti öncélúság és hasonlók, amelyeket tekintet nélkül német eredetükre ugyancsak immanens kritériumuk szerint kell megítélnünk. Ha ez logikátlanságot, ellentmondást tár föl bennünk, nyilvánvaló, hogy a nemzetben, mely szellem, tudat és akarat, zűrzavart, a nemzet fogalmában feloldhatatlan logikai ellentmondást kell előidézniök, s a nemzetinek kiélezését, mindenek fölé emelését célzó elméletek éppen a nemzetet homályosítják el. » Fülep Lajos: *Nemzeti öncélúság*, Válasz, 1934 május.)** Tradíciók és tradíció hordozta értékek összezsaphatnak egymással, össze is csapnak. De a demokratikus cseh jogérzék, a rátarti-kényes lengyel méltóságot, a magyarok kuruc-kávéházi eredetű politikai iróniáját, a pragmatikus-szkeptikus román bölcsességet, az igazságosság mély orosz pátozát magatartásformákként sem egybe nem vethetjük, sem el nem tanulhatjuk, ha ezek népi, vagy urambocsa faji lényegekké stilizálódnak. Hiszen mindegyik felsorolt magatartástípus

* Vö. ehhez még: Szabó Miklós: *Nemzetkarakter és ressentiment*, Világosság, 1981/6, 358-363. o.

** In: *Művészet és világnézet*, ed. Timár, Magvető, Bp. 1976, 157. o. — Az organikus-szeparált elvek modern ál-általánosításának kísérleteiről lásd: Tamás Gáspár Miklós: *A filozófia vigasza*, Híd, 1979 június, 783 sq. o.

mellé más nemzet-jelzőt illeszthetnék, nem volna *nagyon* szokatlan.

Ennek az állítólag örökkévaló és történelem fölötti lényegnek az a funkciója, hogy valamely elit, amely mintegy kívülről megállapítja, saját érdekei és ideológiája szerint a rendelkezésre álló jelképes, emblematisztikus, ritualizáló, propagandasztikus és manipulációs eszközökkel elterjessze. A történelem változásával az olyan sablonok, mint pl. a szűzies és halálmegvető germán harcos, elég hamar nevetségessé válhatnak, de még az ennél mélyebb meghatározások is többnyire az érintettek megkérdezése nélkül készülnek, hiszen ha a múlt igazolna is valamely viszonylagosan egyöntetű nemzetkarakterológiai *petternt* — és nemzeti karakter valamilyen homályos, bizonytalan, elvont alakban olykor persze föltételezhető —, akkor is, a nemzet vagy némely csoportjai és egyénei akarhatnak mostantól fogva valami *mást* (ahogy néhai barátunk, Bretter György ismert boutade-ja szól: ITT és MÁST). Ebben az esetben a nemzeti jelleg állandóságát hirdető konzervatívok akkor is mondhatják, hogy ezek a csoportok és személyek gyökereiket vesztették, elnemzetietlenedtek stb., ha máskülönben *nem* nacionalisták. A metafizikai halálvágtyól átjárt, megadóan szelíd, vallásos, « mioritikus » román pásztor — a kifejezést a gyönyörű román népballada, *A bárányka* eredeti címéből, a *Mioritából* vonta el Lucian Blaga, a hírneves költő és filozófus — alakja nehezen vonatkoztatható a síkföldi földművesre, hogy a harcias honvédő manapság szintén « mioritikus »-nak föltüntetett változatáról ne is szölgünk.* Ezzel a román nemzeti karakter balkáni-levanti-bizánci színei eltűnnek — pedig, azt hiszem, kár lenne értük —, s a hozzájuk kapcsolódó kultúra (gondoljunk a két Caragiale és Ion Barbu arisztophanészi, rabelais-i, kavafiszi, moréas-i vonásaira) nemzetietlennek minősülne, vagy (s ez gyakrabban fordul elő) a bővérű, nagy étvágyú vitalitás a havasi köd világnézetének válságaként ke-

* Romániában még Nae Ionescu, E.M. Cioran, M. Eliade fasisztoid nemzetmetafizikái is népszerűek.

rül bele a halálos kultúrmorfológiába. Eszembe jut erről, hogy a *Svejk*et Fábry Zoltánnak kellett megvédelmeznie kakaskodó cseh sovíniszttákkal szemben. — Persze mindez Prohászka Lajos vagy Lükő Gábor tipológiáira is vonatkozhat. — Nemzeti karakter akkor *keletkezik*, ha (ahogy Csoóri Sándor írta *Élet és Irodalom*-beli vitacikkében) a nemzet « közös vállalkozás ». Ez a vállalkozás nincs magától, ezt akarnunk kell, s valamit kell akarnunk vele, azon a minimumon túl, hogy nemzetünk maradjon fenn, tartsa meg hagyományait, legyen független stb. A különbségek ezen a minimumon túl vannak, de ezek a mindenkori — politikai és erkölcsi — különbségek jelentik a nemzeti üntudat mindenkori *tartalmát*, hiszen az nyilvánvaló, hogy aki ezt a minimumot ellenzi, kizárta magát a nemzetből. A reformkor és a szabadságharc alatti Széchenyi-Kossuth ellentét mint *ellentét* része valamennyiünk tudatának, alternatíváival együtt. Hogy melyikük reprezentatívabb ránk mint magyarokra nézve? Világnézet és vérmérséklet és morál dolga. *Problémáink* közössége és folytonossága azonban természetesen a miénk.

Az etnikai-kulturális adottságok nem természetiek — különben nem lehetne őket megváltoztatni, s tudjuk, a vér vízzé válik, az anyanyelvet elfelejtik, az igába beletörik a legbüszkébb nyak is. Aki az embereket hagyományuk, azonosságuk, kultúrájuk választásában (a Renan-féle « naponkénti népszavazás »ban) megakadályozza — akár erőszakkal, akár az előnyökkel édesgető asszimilálással —, bűnt követ el az emberek és szabadságuk ellen. A kultúrák értéke összemérhetetlen, a kollektív és heted-ízigeni bűn pedig erkölcsi abszurdum. (Nem rójuk föl a ma született kis malájoknak, indonézeknek és a többieknek, hogy apáik pogromokat rendeznek a kínai negyedekben. De azért el kellene majd gondolkozniuk rajta...) A nemzeti nyomásra nincs mentség. Semmilyen.

Sok mindenről hitték és hittük, hogy ha *az* megoldódik, akkor a nemzeti kérdés is megszűnik, meg- és föloldódik. Nem lett így. Ne higyjük hát a közvetlenül előttünk álló föladatról — a közép-kelet-európai demokrácia megteremtéséről — sem, hogy a nemzeti-nemzetisé-

gi problémák az ő alárendelt mozzanatai lehetnek. Földrajzi övezetünkben sem a demokratikus, sem a tekintélyuralmi rendszerek nem nagyon tudtak ezzel megbirkózni. (Bár kérdéses, mennyiben voltak errefelé egyáltalán demokráciák. S hogy ne csak folyton Gömböst és Teleki Pált emlegessük, hallgassunk meg egy román marxistát, az RSZDP egykori főtitkárát: « ... Ezért vetődik fel másként a demokrácia problémája egészen másként azokban az országokban, amelyekben demokrácia soha nem volt és amelyek fasiszta diktatúrán estek át, mint azokban, ahol a valóban létező demokráciát soha nem fenyegették és még kevésbé rombolták le — főleg ha olyan országokról van szó, ahol a fasizmus nagy tömegekre támaszkodott, amelyek körében a fasiszta és reakciós-soviniszta gondolkodásmód szélesben elterjedt. Vegyük a mi országunkat például. Volt valaha demokratikus hagyománya? Milyen volt a múltban a demokratikus és munkásmozgalmak befolyása? Hány demokrata értelmiségi mutatkozott nálunk? Egész sajtónkat és egész irodalmunkat nem fertőzték-e meg antidemokratikus és fasiszta eszmék? A munkásosztály hangját, az egész nép hangját nem fojtották-e el? Németországot kivéve hol volt olyan erejű, a tömegekre és főleg az ifjúságra olyan befolyású fasiszta mozgalom, mint a légionáriusoké [a Vasgárdáé]? Hol voltak hozzánk hasonló mértékben magukat demokratáknak nevező pártok, amelyek ostromállapottal, rémuralommal, a dolgozó és kizsákmányolt osztályok minden szabadságának teljes megsemmisítésével kormányoztak? » Lothar Rădăceanu: *Nyugati demokráciát Keleten? A Szociáldemokrata Párt Központi Oktatási Titkárságának Anyag- és Adatszolgáltatása*, Bp. 1947 szeptember, 4. o. — És hát volt németellenes szélsőjobboldal is: Beck ezredes, Metaxasz, Szabó Dezső...)

Sőt: a nemzeti kérdés alapján nem is lehet érdemjegyet osztogatni a rendszernek. A kisebbségi oktatásügy jobban állt a sztálini korszak Romániájában, mint ma. Ugyanebben az időszakban enyhítették a szlovákiai magyarok üldözését, alakították ki a szorbok kulturális autonómiáját az NDK-ban... Tapasztalni pl. Erdélyben, hogy éppen ezért föl-fölbukkan némi nosztalgia az akkori idők iránt...

Kétségtelen: nehéz differenciálni. És a kör is bezárul. az erdélyi magyarok némelyike a Kominform visszakívánójának, a román nemzeti függetlenség értékei iránt vaknak minősül, ami — az etnikumok versengése *tartalmai* eleminek manipulatív keverésével — újabb társaslélektani indok és mentség a diszkriminációra.

Holott az etnikumoknak nem azért van joguk önaffirmációra, saját intézményekre, autonóm kulturális életre, önálló politikai létezésre, mert valamilyen külsődleges, elvont séma és diktátum alapján *megérdemlik*. Nincs földi bíró embercsoportok *fölött*, aki pálcát törhetne vagy mannát osztogathatna. Ez a földi igazságszolgáltatás korlátozottságának és méltóságának egyaránt a sérelmére volna. Éppen ezért nem kell *tartalmai* érveket fölhozni az egyéni és kollektív emberi jogok mellett. Társadalomlélektani rokon- és ellenszenvek az out-group iránt szemernyit sem nyomnak a latban.

A nemzetek, a különféle etnikai csoportok a történelem, a hagyomány gyermekei. A hagyomány, a nyelv értékeket hordoz, preferenciákat sugall, elfeledett összetartozást, elfeledett küzdelmeket örökít át, az összenézés és vállrándítás, a beszéd és a hallgatás hol hitszegő, hol szolidáris cinkossága. Lehet — miért ne lehetne? —, hogy a mi kultúránk rossz cinkosságokat is görget magával. Ezeket meg lehet változtatni, de akkor és csakis akkor, ha ez a változtatás biztosítja a folytonossághoz és a léthez való jogot. Kultúránk gyökeres bírálataát elvégezhetette Széchenyi és Ady, a magyar nacionalizmust lesöpörhette a szellem asztaláról Erdélyi János és Szabó Ervin — de ezt nem tehette Haynau, nem tehette von Bach, nem tehette Clémenceau, nem tehette... et j'en passe. És nem arról van szó, hogy az utóbb említettek *külföldiek*: magyar nemzeti önismeret dolgában van mit tanulnunk Miroslav Krležától. De a magyar kultúra nem okulhat ott, ahol megsemmisül.

Elfogadhatunk okítást mindenfelől. De nekünk is el kell mondanunk azt, amit mi tudunk, méltósággal, szérenyen, ügyelve mások érzékenységre is — de félelem és meghunyászkodás nélkül. Bibó István azt írta nem sokkal a háború után, hogy a kelet-európai demokráciára

leselkedő legnagyobb veszély: a félelem. Nem szabad félnünk. Nem igaz az, hogy őszinte szóval rontunk azok helyzetén, akikért aggódunk. Az évtizedes, olykor bizony szégyenletes hallgatás semmit sem segített* És söpörjünk buzgón a saját portánk előtt is: mutassunk példát jog-érzékben, türelemben, emberiségben, szabadelvű és internacionalista gondolkodásban — de nem esetleges és jövőendő nemzeti előnyökre kacsintva. (Ideje volna pl. előbbre lépni a kisebbségi névhasználat és a többnyelvű föliratok ügyében; az előbbit érintő glosszának az *És*-ben kedvező visszhangja volt, de haszna nem sok.) Példá-
san a példa kedvéért kell viselkedni, nem a követők megnyeréséért. A jó önmagának és ellenkezőjének a mértéke — mondhatnánk Spinozát parafrázálva.

Miért vélem úgy, hogy a kisebbségi kérdés *a* magyar kérdés? Az ok igen egyszerű: a dolog mindannyiunkat érint, s olyan *nemzeti* ügy, amelyre csak az internacionalista-demokratikus észjárásnak van receptje. Itt az önzés minden tartaléka és hitele kimerült. A magyarság megmutathatja, hogy képes-e megszólaltatni azt, ami fáj és amit elhallgattak. — Szolidaritásunk minden emberé, de a dolgunk ebben csak ennyi: a nálunk élő nem-magyarokat és az odaát élő magyarokat megvédeni. Bizonyítható, hogy az egyik nem megy a másik nélkül. A demokratikusan gondolkodni nem tudó sovinszta méricksélni fog: azt mondja majd, hogy az itteni kis gondokat nem szabad egy mondatban emlegetni az amottani tragédiákkal. Téved; mert amit követelnünk kell, az itt és amott csak egy lehet. S ha ezen az igazságos mérlegen mások találatnak könnyebbnek: annál jobb nekünk — ám ez nem a sovinszta érdeme. Egy néhai gyakorló politikus igen jól értette ezt: « A huszonhat éves ellenforradalom iskoláinak neveltjei... nem bírják el a *legnagyszerűbb emberi kincset, a szabadságot*. Főként azért nem, mert *a szabadság közkincs*, márpedig mit ér az a kincs, amely-

* Erdélyről igazán okosat két régi útirajz mond: a Német Lászlóé (*Magyarok Romániában*) és a Csécsy Imréé (*Világos pillanat*).

ből mindenkinek jut? » (Kéthly Anna: *Nevelés a szabadságra*, Szocializmus, 1945/3-5, 132. o.)

A magyar Országgyűlés 1849 júliusi vitájában mondta Szemere Bertalan: « Engedtetsek meg minden népeknek a nemzeti szabad fejlődés. A nemzetiség nem cél, hanem eszköze a szabadságnak, mint a szabadság nem cél, hanem eszköze az emberi és polgári tökéletesedésnek! » (Idézi Kovács Endre, 361. o.)

Százhusz évvel ezelőtt Kossuth a Duna-konföderáció tervében — 1861-ben, tehát már akkor későn —, a nevezetes 11. pontban kifejtette egy elviselhető kelet-európai nemzetiségi politika, lényegében egyfajta kulturális autonómia máig kívánatos, minimális programját (a szöveget lásd pl. Szabad György: *Kossuth politikai pályája*, Kossuth/Magyar Helikon, Bp. 1977, 186. o.) 1872-ben Deák a következő igen egyszerű, ám megfontolandó megjegyzést tette a parlamentben: « sehogysem tudom megegyeztetni az igazsággal azt, hogy az állam... egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép számára költsön a közös adókból. Erre nézve én azt gondolom, hogy vagy mindegyikre, vagy egyikre sem. » (Idézi a *Magyarország története*, 6/2, Akadémiai Kiadó, Bp. 1979, 1356. o.) Kossuth terve kései volt, Deák megjegyzésének nem lett fogamatja, Eötvöst jószerivel ma sem értik. Baj lett belőle — tudjuk —, jókora. Megszívleltük a tanulságot? Lehet. A mai tanulságokat megszívleli valaki? Reméljük. Nem kevés forog itt kockán. Láthattuk Kosovóban.

Ha képesek volnánk önzés nélküli együttérzésre, gyűlölködés nélküli szilárdságra, szalmaláng és hűhó nélküli segélynyújtásra, himpellér melldöngető sandaság nélküli bírálatra, hideg cinizmus nélküli analízisre, érzélgés nélküli részvételre, mánia nélküli kitartásra, vaskalaposság nélküli pontosságra, hőzöngés nélküli igazságszeretetre, önimádat nélküli önérzetre, önutálat nélküli szerénységre, elbutulás nélküli óvatosságra, primitív fortély nélküli okosságra, relativisztikus züllöttség nélküli szabad szellemre, ásatag vidékiség nélküli -kelet-európaiságra — nos, akkor tisztulna a helyzet, s nem éreznénk mi, a kevesek, akik (nem jóstehetségüknél, hanem élettapasztat-

latuknál fogva) tudják, hogy mi készül, azt, hogy a gyufa a kanóchoz közeledik.

« A magyarok — írta Széchenyi — voltak azok, kik miután Felségednek elődei őket az osztrák státusmozaikba kegyesen felvenni méltóztattak, soha nem tudtak engedelmeskedni, mint Felségednek többi becsületes juhái és berbécsei; ők okozták mindiglen, hogy Felséged az egész közbirodalmat nem fejthette ki tökéletes virágzásra, és most szinte a magyarok azok, noha tökéletesen le vannak dorongolva, kik oly merészek Felségedet petíciókkal sértegetni, és kik közt még mindig mutatkoznak oly szimptómák, melyek bennem nem csekély aggodalmat gerjesztenek. És ugyanis a csörgőkígyó minden mérge mellett éppen nem veszélyes; Amerikában a kisgyermek is lekacagják, éspedig mert olyan nagyon ostoba, hogy a számár mindig csörög, mielőtt harapna. A magyarok azelőtt mindig és erősen csörögtek, méreg ellenben, tudja az élő Isten, legkisebb sem volt bennük. A sok akasztás, lepökés, lealázás és mindennemű indignítások következtében csörgésük megszűnt. Most már éppen nem csörögnek, de kérdem, nem támadt-e viszont bennük méreg, mi nem lehetetlen, sőt hihető, mert mint mondják, az aqua tofana nem egyéb, mint halálíg csiklandozott és kínozott emberi teremtnének elmérgecsült tajtékja. » (*Nagy magyar szatíra*, in: Gróf Széchenyi István *Döblingi irodalmi hagyatéka*, II, ed. Károlyi Árpád, *Összes Munkái*, VIII, Athenaeum, Bp. 1922, 305 o. sq.)

A magyar kérdés párszor már megmérgezte Európa levegőjét. Ne legyünk olyanok, mint a Bourbonok: tanuljunk és felejtünk.

Három magyarországi folyóiratnak ajánlottam föl közlésre ezt a tanulmányt. Nomina sunt odiosa. Nem közölték persze. Ezúttal nem is neheztelek: az államosított sajtó nyomdafestékkal s az ebben foglalt áldással illetett közleményei ha már nem is számítanak mintegy hivatalos kommunikének, mint az ötvenes években, bizonyos mértékig áldozatai is a nyilvánosság adott helyzetének: a közönség azt hiszi, hogy minden, ami megjelenik, a Hivatal egyetértő cinkosságával lát napvilágot — a közönség akkor is azt hiszi, ha ez nem igaz; azokról az írásokról is azt hiszi, amelyek miatt kitörik a szerzők és szerkesztők nyakát. Az államosított sajtó bizonyos fokig kénytelen osztozni ebben az előítéletben, hiszen csak nagyon bonyodalmasan határolhatná el magát tőle, másrészt pedig a Hivatal sem bánja, ha az ellene irányuló bírálatokat az ő liberalizmusának érdeként könyvelik el.

A helyzet bizonytalan: de a tanulmány közlése miatt biztosan nem maradna el a román és a csehszlovák nagykövetség ejnye-bejnyéje. Hogy ettől meg miért kell anyyira félni? No de ez már nem az én dolgom.

Az egészben az a legfurcsább, hogy egyáltalán nem vehetem biztosra, hogy az írásomban olvasható elemzések és javaslatok nem találkoznak a kormányzat illetékeseinek egyetértésével. Csak *a nyilvánosságot* kell a dolog megtárgyalásából kizárni. Az értelmiségi lehet a kormányzat ún. sugója, de a politika igazán fontos kérdéseiben mint magánember nem teheti közzé véleményét. Különösen, ha külpolitikáról van szó. Hiszen voltaképpen azt sem tudom, hogy az általam javasolt lépéseket nem tette-e meg máris a magyar kormány. Ha tett is ilyet, nem mukant róla. Több mint hatvan évvel azután, hogy Lenin bejelentette a titkos diplomácia végét, gyakorlatilag semmit nem tudunk « a létező szocializmus » országaink külkapcsolatairól, csakis akkor, ha már a háború sincs mesze. Ha egy kicsit higgadtan mérlegeljük a kérdést, nem eíthetjük el a föltevést, hogy a kormányzat jóval többet tud és talán tesz is annál, mint amit mutat. A látszat

azonban az, hogy a kisebbségi kérdésben a jelenlegi magyar kormányzatnak egyszerűen *nincs* politikája — ami viszont, lássuk be, még mindig jobb, mint a Horthy-korszak lelkiismeretlen és agyalágyult határrevíziós kapkodása.

A hallgatás — vagy legföljebb féligazságok félig őszinte pedzegetése — senkinek sem használ, csak a mindig ugrásra kész sovíniszta jobboldalnak, itt és amott. Ezért tartom mindenféle szempontból számárságnak azt, hogy írásomat nem nyomtatták ki.

Írásomban igyekeztem betartani bizonyos illemszabályokat, amennyire az igazság sérelme nélkül tehettem. Elsősorban azzal, amit elhallgattam.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának egyik 1931-ben kelt dokumentuma szerint « Magyarországon a nemzeti kérdésnek három területe van. 1. Magyarország nemzeti függetlenségének és önrendelkezésének kérdése; 2. a Magyarországtól elszakított mintegy hárommillió magyar kérdése és 3. a magyarországi nemzetiségek kérdése » (idézi Kővágó László: *A kommunisták és Trianon*, História, 1981/2, 8. o.). A fölosztással egyetértek. Írásomban az 1. pontot nem érintettem és a 3. pontra is csak célzást tettem. Pedig ehhez kapcsolódik mondanivalóm egyik leglényegesebb része.

Magyarország nemzetiségi politikája egyáltalán nem mindenben és föltétlenül jobb, mint szomszédainké. Magyarországon a legtöbb nemzetiségi iskola kétnyelvű, sőt, nemzetiségi iskolaként tartanak számon olyan oktatási intézményeket is, ahol csak magát a kisebbségi nyelv tantárgyát oktatják kisebbségi nyelven — ez az a perspektíva, amelyet Erdélyben minden magyar kétségbeesetten és fölháborodva utasít el. Sőt: Magyarországon ma kb. annyi német él, mint Romániában. A romániai németeknek van két napi- és két hetilapja, két havi folyóírata, két színháza, német tannyelvű evangélikus teológiája stb. stb., a magyarországi németységnek önművelésre nincs egyebe, mint a *Neue Zeitung* c. olvashatatlan makulatúra. A különbség ugyanis nem a két ország nemzetiségi politikája között van.

A különbség « csak » az — és ezt nem lehet (diplomáciai meggondolásokból) megírni —, hogy a magyarországi nemzeti kisebbségek egy viszonylag tűrhető világban, viszonylag türelmes légkörben valóban képesek önmaguk kifejezésére, *saját életük* élésére, ezzel szemben az erdélyi magyarság létében is fenyegetve érzi magát az általános nyomor, zűrzavar, terror körülményei között, egy tébolyodott zsarnokság bűnbakjául kiszemelten. Miközben a Főtitkár-Elnök-Főparancsnok, röviden: a Főnök « munkalátogatásainak » nevezett egész napos össznépi díszszemlék alkalmával százezrek hurráznak a fő-fő tapsoncok parancsára — és állnak a gyárak —, az éhség, a rémület, a « személyi kultusz », a hazugság, a butítás, a besúgás, az uszítás üli torát; Pétain és Salazar, a latin fasizmus kárpát-dunai utódainak hatalmát semmi más nem igazolja, csak az egyelőre még nem létező magyar veszély — amelyet csak az igazolás végett kiagyalt sovíniszta őrvjögés idézhet föl. Ha Romániáról beszélünk, le kell mondanunk az európai racionalizmus fogalomkincséről. Ki hinné el, hogy politikai gyakorlattá válhat az egész lakosság módszeres és szüntelen vegzálása? A rendszer szinte kaján gonoszsággal zúzza szét saját gazdasági bázisát, mintha gúnyolódna a megalázott nép végtelen tűrőképességén; nem is biztosítja magát mással, csak a szélsőséges klerikofasiszta értelmiség ideológiai lekenyerezésével, az átfogó spiclihálózattal és a militarizálással, no meg a teljes gazdasági csőd okozta apátiával. És hát az Elnök, a Nagy Férfiú sokak szemében szabadsághős, mert valamelyik csicskása olykor a Szovjetunió ellen szavaz az ENSZ-ben. Együtt — időnként — olyan egyéb szabadsághősök puccerjaival, mint Pinochet vagy Kim Ir Szen. Minta a világpolitika ilyen kétszerkettő volna. Mintha a kosovói albán kérdést aszerint kellene mérlegelnünk, hogy gyűlöljük Enver Hoxha undok diktatúráját és sokra tartjuk Jugoszlávia részét az európai ún. egyensúlyban. Ez a kávéházi reálpolitika a sortűzre is igent mond, ha ez sematikus ellendrukkerságának kedvezni látszik, s csak annyiban különbözik az igazi reálpolitikától, hogy a kávéházi konrádnak semmi haszna belőle.

Legyünk tisztában vele: ha a Főnök, a Nagy Román

Vezér nem éppen a magyarokkal szórakozna, hanem mondjuk a hettitákkal, akkor nálunk sokan a keblükre ölelnék, ahogyan Dubcek és dr. Husák rezsimje között sem tesznek — sovén alapon — különbséget. A nacionalista jobboldal azért ellenzi a mások zsarnokságát, mert őszinte: a *saját* parancsuralmát akarja. S ha ez eddig nem derült volna ki, most szólok: a nacionalistákkal nem árulok egy gyékényen. A román politikai rendőrség ennek ellenére pontosan tudni vélte, mit művel, amikor nemkívánatos személyként kiutasított a Román Szocialista Köztársaságból.

Az erdélyi magyarok természetesen fontosabbak számomra másoknál: hozzájuk tartozom. Csak ezért. Jogot, igazságot, fölszabadulást, békességet azért követelhetek számukra, mert ezt morálisan jónak tartom. S azért teszem főleg velük kapcsolatban, mert amit örökségül kaptam, az a dolgom. S mert itt élek, egyenlő jogokat fogok követelni a magyarországi cigányoknak s akinek majd kell.

Harminc évet töltöttem Erdélyben. Összefoglalásként csak olyasmit mondhatok a nacionalizmusról, mint szegény Iulianus: átéltem; megértettem; elítélem.

Budapest, 1980 június - 1981 június.

A magyar katolikus egyház válsága

Ezt az írást, valamint az alább következő kettőt, a budapesti *Beszélő* c. sokszorosítva terjedő, új ellenzéki folyóirat 1. számából vettük át (Budapest 1981. október). Az írást szerzője « nyílt levélként » intézte a magyarországi « katolikus más-ként-gondolkodókhoz »; eredetileg kéziratban terjedt.

A *Beszélő* negyedévenként szándékozik megjeleni. Öt személy fémjelzi nevével: Haraszti Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint és Petri György. Az első szám részletes ismertetése megtalálható a párizsi Irodalmi Újság 1982/1. számában.

« Jézus Krisztus azt ígérte, hogy egyházán nem vesznek erőt a pokol kapui, de azt nem, hogy a magyar egyház is megmarad; ez tőlünk függ » — hallottam valakitől a közelmúltban. És valóban úgy tűnik, hogy a magyar katolikus egyház díszmenetben halad az összeomlás felé. Tudom, rohamosan csökken a papok száma, egyre kevesebb fiatal jelentkezik erre a pályára, mégsem hiszem, hogy egyedül a paphiány a magyar katolikus egyház végét jelentené. A nagyobb veszélyt az jelenti, ha az egyházat sikeresen eltérítik feladatától, küldetésétől. S ha mindez díszparádéval, televíziós bájosollyal történik, akkor alig

remélhet figyelmet, aki vészharangot kongat. Barátai csitítani akarják, mint a Jézus után így kiabáló vakot: « Dávid fia, könyörülj rajtam! »; mások meg hőzöngőnek tartják, olyannak, aki nem látja reálisan a helyzetet.

Remélem, ez utóbbi nem vagyok, sőt reménytelenül kiabáló vak sem. Egyszerűen: hívő. Hiszek Jézus Krisztusban. Hiszem, hogy mindenkori feladatainkat Benne kell értelmezni — a kornak, a körülményeknek megfelelően. De megalkuvás nélkül! Hivatásunk az egész Krisztusra szól; nem szűkíthetjük le, és másoknak sem engedhetjük meg, hogy eltorzítsák. Semmilyen józan emberi megfontolásból, még a hatékonyabb pasztorizáció kedvéért sem.

A magyar katolikus egyház válságát — méretei ellenére — oly sikeresen leplezik, hogy talán már annak is van émi jelentősége, ha kimondjuk a válság tényét. Pillanatnyilag én sem vállalkozhatom többre. Soraimat alnéven bocsátom közre. Nem azért, mintha valami szégyenteljes és bűnös dolgot tennék. Meggyőződése, hogy amit én akarok és papírra vetek, nem ütközik az Alkotmányba. Hosszabb távon sem célom — és azt hiszem egyetlen keresztény csoportnak sem — hogy a rendszer megdöntésén fáradozzam vagy ellenséges politikai akciókat szervezzek. Hivatásom nem a politika terére szólít, hanem az Evangélium szolgálatára. Most azonban mégsem akarom felfedni kilétemet, egyszerűen azért, mert a kommunista állam a paragrafusokat mindig saját érdekei szerint értelmezi. Ha csak lehet, el kell kerülnünk, hogy « bemérjenek ». Nincs szükségünk arra, hogy kövessenek, mozgási szabadságunkban még jobban korlátozzanak, mert így megakadályozhatják tulajdonképpen hivatásunk, a pasztorizáció gyakorlását.

Marxista katolicizmus

Marx szerint a vallás az elidegenedett élet következménye. A kapitalizmusról írja, « *A hegeli jogfilozófia kritikájához* » című műve bevezetőjében:

« Ez az állam, ez a társadalom termeli a vallást, egy visszájára fordított világtudatot, mert maga is visszájára fordított világ. »

Szívesen feledkeznek meg erről a gondolatról a létező szocializmus országaiban — hiszen belátható időn belül nem várható a vallás megszüntetése. Ugyanakkor kézenfekvő, hogy a hatalmon lévők megkísérlik a gyakorlatban igazolni tételüket: elérni, hogy a vallás valóban elidegenedett legyen és egy visszájára fordított világot képviseljen. Ez nem különösebben nehéz: csak a vezető egyházi pozíciókat kell olyan emberekkel betölteniük, akik az ő malmukra hajtják a vizet (hogy szándékosan-e vagy akaratlanul: egyremegy). Így megengedhetik maguknak, hogy — látszólag — még az egyház függetlenségét is tiszteletben tartsák. Ezután ugyanis már csak ritkán kell közvetlenül beleszólniuk az egyház ügyeibe — az egyházi vezetők az általuk lefektetett síneken mozognak.

Csodálatra méltó a világ fiainak okossága, hogy még a síneket is egyházi elemekből rakják össze. Fölsímtették például, hogy visszájára fordított világot úgy is lehet teremteni, hogy a papnevelést olyanokra bízzák, akik nem értik a kor szavát, a valóságtól idegen szellemben nevelik a kezük közé került papjelölteket. Igen, a vad békepapok és a magukat kompromittáltak serege lassan háttérbe szorul, hiszen rajtuk nyilvánvalóan látszottak az állami irányítás és beavatkozás nyomai. Az állami stílusváltás nyomán a következő évtizedben az egyházi vezetés egyre inkább azok kezébe fog kerülni, akik tisztességesek, becsületesek, egyházhűségüket korábban börtönnel vagy más módon bizonyították már — csupán éppen torz, hagyományos vonalat visznek, és mereven hagyománytisztelők. Maguk hinnék el legkevésbé, hogy ők ártanak a legtöbbit az egyház ügyének. Pedig elveikkel, értékrendjükkel, nevelési módszerükkel éppen a ma igényeinek nem tudnak megfelelni, és gátolják ebben azokat is, akik rájuk vannak bízva. A hallgatók nehezebben tájékozódnak így a világban, gátlások alakulnak ki bennük, sérülnek természetes kapcsolatteremtő képességeik. A pap a paszto-

rizációban nem tudja felmérni feladatait, nem érti meg igazán az embereket. Félő, hogy ez a papnevelési szisztema valóban ópiummá válik — a papok ópiumává. A torzult személyiség és szemlélet, mint valami vallási mámor és kábulat megbénítja a cselekvőképességet, a manipulált elnyomás felismerését és legyőzését. Mi más ez, ha nem elidegenedés?

Az előbb röviden leírt mechanizmus egyik legveszélyesebb területe a papi hivatás manipulációja. Szükségét érzem, hogy néhány sorban külön kitérjek erre. A szemináriumba jelentkezők többségének nem a szó szoros értelmében vett papi hivatása van, hanem inkább valamiféle « prófétai », vagy talán « prófétai-papi »: örömhírt vinni a szegényeknek, szabadulást a foglyoknak, megvilágosodást a vakoknak, hirdetni az Úr kegyelmének esztendejét (vö. Iz. 61, 2 és Lk. 4, 18-19.). Igaz, ma Magyarországon aligha van legális lehetőség ezt a hivatást a papságon kívül megélni, másrészt azonban igaz az is, hogy a karizmák jelentős részét az egyház eddigi története során lassan-lassan magának sajátította ki a klérus. Így tehát egyébként is nehéz volna megfelelő formát keresni a « prófétai-papi » hivatás számára. Az újonc seminarista papi hivatásról beszél, de « prófétai küldetést » ért rajta, az előljárók is papi hivatásról beszélnek, de ők elsősorban az egyházi intézményekkel való azonosulást, az így felfogott « egyházhűséget » értik a kifejezésen. Az újonc lassan végzős seminaristává érik, észre sem veszi, hogy az öt éven át belésulykolt papi hivatás már nem az ő hivatása. Minden — kezdve a napirendtől a kaptafára gyártott ideológiákon keresztül, a lelki és szellemi élet automatizáltságáig — ezt segíti. A növendékek nem ellenőrizhetik saját hivatásuk kialakulását, elvesznek az ideológiák és az élettől elszakadt teóriák útvesztőiben. Ezáltal idegenednek el saját hivatásuktól, tudattalanul, s nem veszik észre, hogy valójában az uralkodó réteg érdekeit képviselik. Szabaságot vélnek ott, ahol manipuláció működik. (Pontosan ilyen mechanizmusról beszél Marx az áru fétisjellegével kapcsolatban.) A hivatás így silányul hivatalnoksággá. Azt hiszem, itt kellene keresnünk az

oly sokat emlegetett « elkeseredett kispapsereg » kialakulásának okát.

Nem ismerjük működési területünk és a társadalom igazi viszonyát. Szükséges az egyházban a belső kritika hangja, de a jelen helyzetben mélyebbre kell nyúlnunk. A problémák a fennálló társadalmi és politikai rendszerben gyökereznek. Ennek a manipulációit és elidegenedettségét kell tehát lelepleznünk, hogy igazsághoz jussunk és teljesen értelmünkre, kereszténységünkre és Jézus Krisztusra hagyatkozzunk. Óriási jelentősége volna tehát a feltáró, elemző és értékelő munkának.

Az egyház elnyomása és a « kilépés » kísérletei

Az állam totális ellenőrzést gyakorol az egyházak fölött, és közvetlenül irányítja az egyházi életet. Nincs mód többé arra, hogy legális formában védekezzünk. Egyre kevésbé fordulhat a pap püspökéhez, a kispap előljárójához, a hátrányosan megkülönböztetett hívő a plébánosához. A gyakorlatban minden létező intézmény és fórum, amely az egyház függetlenségét volna hivatott megvédeni, ellenük dolgozik. Elnyomja az egyes ember kezdeményezéseit, szertefosztatja a közösség reményeit, széttöri a kollektivitást, s mindez a katolikus egyházat is alapjaiban veszélyezteti. Sokakat kísért a gondolat: kilépni ebből a bűvös körből!

Egyesek oly módon próbálkoznak, hogy elhitetik magukkal: az állami vezetés kész a jószándékú dialógusra, csak rájuk vár. A békepapság blöff-politikájával nem kevés jobb sorsra érdemes papot ugratnak be. Ezek az emberek nem gondolnak arra, hogy minden újabb, nagy csinadrattával világgá kürtölt megegyezés csupán nevetséges morzsákat ad vissza abból a jogból, amely eredendően megilleti Krisztus egyházát és az embert. Cserébe ezekért az engedményekért kiszolgálják a totális államhatalmat, amely ma sem mondott le arról, hogy a máskéntgondolkodókat elhallgattassa. Vezérszavuk a « kompromisszum » és a « realizmus ». Igen ám, de a kompromisszumnak csak akkor van értelme, ha mindkét fél ko-

molyan veszi! Hadd idézzek a lengyel Adam Michnik egyik tanulmányából¹:

« A kommunista hatalom a 'megegyezés' szót kitörölte szótárából. Vele szemben ez a politika csak akkor igazolható, ha az erő pozíciójából alkalmazzák. Ellenkező esetben a megegyezés politikájából egyenes út vezet a politikai önmegsemmisítésig. »

Amit ő itt a lengyel Znak-csoportról mond, az a mi békemozgalmunkról méginkább helyálló. Így folytatja Michnik:

« Jóváhagyta (t.i. a csoport), hogy országgyűlési képviselőit a hatalom nyomására újakkal váltsák fel, s ez kompromisszumos elemet vitt a mozgalom politikájába. Az engedmények miatt a Znak-csoport parlamenti képviselői elvesztették tekintélyüket mind a hatalom, mind a társadalom szemében, mely utóbbi — tehetetlensége ellenére — becsüli a bátorságot és a kitartást. A Znak-csoport tagjai olyan útra léptek, amely a kompromisszumtól a kompromittálódásig vezetett. Kemény szavak ezek, de nehéz más kifejezéssel minősíteni. »

És mit mondjunk a mi békepapságunkról? Hiába a nagyszerűbbnél nagyszerűbb és merészebbnél merészebb cikkek özöne, ha előfordulhat — mint nemrégiben —, hogy püspök jelenti fel egy másik egyházmegye plébánosát, mert lelkigyakorlatot tartanak a plébánián; ha hit-tanóra után rendőrök veszik körül a diákokat, felírják adataikat, megfélemlítve őket és szüleiket; ha az Állami Egyházügyi Hivatalban kirándulásokról és lelkigyakorlatokról készült fényképek tucatjai hevernek. Vagy mi köze

¹ Michnik idézett tanulmányát « Az új demokratikus ellenzék Lengyelországban » címen (de az alábbiól különböző fordításban) közölte volt a Magyar Füzetek 1. száma (1978). — *A szerk.*

a krisztusi elvekhez és magatartáshoz azoknak az előljáróknak, akik csak hátulról támadnak, amikor félre akarják állítani a számukra kellemetlen embereket, mint tavasszal a Központi Szemináriumban? Mit tartunk valószínűségnek? Az egyház szabadságáról zengő szónoklatokat, vagy a vezető beosztású BM tisztviselő szavait: « Minden ránk tartozik, értse meg, még az is, ha maga templomba megy. Itt mindent mi intézünk, és minden tőlünk függ. »

A körből való kilépés veszélyesebb útja a besúgáson keresztül vezet. Van, akit valami erkölcsi félrelépése miatt tartanak sakkban, és kényszerítenek arra, hogy az ÁEH-nak információkkal szolgáljon, mások azért vállalkoznak erre a feladatra, mert nem bírják elviselni az őrzítő feszültséget. Az egyházra a beépített papok a legveszélyesebbek — s egyben a leginkább sajnálatra méltók is. Önmagukat és hivatásukat alacsonyítják le. Nem tudnak ők semmiből kilépni, éppen ellenkezőleg: teljesen bezáródik a kör. Új « barátaik » között is idegenek maradnak, hiszen azok sem becsülik őket. A tragikus meghasonlottság és a morális züllés útja ez, nem a kitörésé.

Nem kicsi a vegetálók tábora sem. Céljukat szem előtt vesztett papok ők, akik az idegen környezetben nem ismerik ki magukat. Hivatásukat pótcselekvéssé oldják: méhéskedés, disznófarm, fröccsöntő ipar...

Nem külön réteg, mert mindenhol fellelhető mint magatartás a « lojális » hívőké. Ők is realisták: ha nevetséges hajbókolásra nem vehetők is rá, kerülnek minden gesztust, ami kérdésessé tehetné megbízhatóságukat. Róluk mondta Konrád az 1977-es Velencei Biennálén:

« A huszadik század a táborokban megkapta az abszolút rossz mintáját. Akik a táborokat létrehozták, nem örült gonosztevők, csak lojális, túlságosan is lojális állampolgárok. A totális állam emblémája nem a hóhér, hanem a példás hivatalnok, aki hűségesebb a felsőbbséghez, mint a barátjához. »

A legtöbb pap azonban — főleg a fiatalabbak — nem is keresi a kilépés ilyen torz útjait, hanem tiszta lelkesedéssel veti magát a munkába. Nyitott fülekkel járnak,

betegeket látogatnak, segítenek a rászorulókon, új pasztorizációs lehetőségeket keresnek, csoportokat gyűjtenek maguk köré. Tevékenységük igen hatékony és eredményes — csak hogy ennek is vannak buktatói. Ezek a papok cserébe azért, hogy viszonylag háborítatlanul végezhetik a dolgukat, esetleg lemondanak hivatásuk egy másik, fontos összetevőjéről: a munkák összehangolásán keresztül megvalósuló tudatos egység kialakításáról. Abban a meggyőződésben, hogy jól végzik dolgukat, eszükbe se jut, hogy megvásárolták tőlük a szolidaritást, hogy az egyházukkal szembeni kötelezettséget a felsőbbbség iránti elkötelezettség váltotta fel.

Barátaim! Tisztázásra váró kérdések sokasága. Sürgősen munkához kellene látni, mielőtt mi is — « mint aki nyomoréknak született, s megtanul nyomorékságával élni » — tökéletesen hozzáidomulnak a rendszer szervi hibáihoz. Az egyház mindig is a legtisztább és legnemesebb elveket hordozta. De egy hosszú és zavaros történelem terhével a vállán a magyar egyház léte megmásíthatatlan tartozékának érzi a kiszolgáltatottságot, az uralkodó osztályok érdekeivel való azonosulást. Úgy látja, helyzetén nem lehet, tehát nem is érdemes változtatni.

Új felelősség és társadalmi elkötelezettség

Ha az ember szemügyre veszi a magyar egyház jelen állapotát, az az érzése, a magyar állam élen jár az egyházüldözés új módszereinek kialakításában. A létező szocializmus országai közül Magyarország tekintélye a legnagyobb — mint mondják, itt jólét uralkodik, vallásszabadság van, nem ülnek börtönökben a máskéntgondolkodók. Én sem tartom lényegtelennek, hogy a magyar rendszer valláspolitikája szalonképesebb, mint például a csehszlováké vagy románé. De a külső szemlélő előtt éppen a lényeg marad rejtve. A párt egy talán történelmileg is új típusú nemzeti egyház kialakítására törekszik. Ráadásul igyekszik megszerezni akcióihoz a vatikáni áldást is, végrehajtásukat pedig lehetőleg egyházi emberek-

re bízza. Nemcsak azért veszélyes ez, mert hívők tömegeit tévesztheti meg, hanem mert megingathatja a Rómába vetett bizalmat is. A jövő évtized — vagy ki tudja: talán évszázad — kifinomult egyházüldöző rendszereinek prototípusa a mai magyar rendszer.

Új és komolyabb feladatokat ró ez ránk, papokra és világiakra egyaránt. A zsinat előtt az egyházat általában azonosították a hierarchiával; a hívők könnyen érezhették úgy: az egyház ügye nem az ő ügyük, s passzivitásba húzódtak. Ha azonban a zsinat megújult egyházszemléletét magunkévá tesszük, nem tolhatjuk el magunktól az egyház problémáit, hiszen a « mi egyházunkról » van szó. A zsinat elutasított mindenfajta integralizmust, lemondott az egyház világ fölött gyakorolt hatalmi törekvéseiről. Sokan ezt úgy értelmezik, hogy el kell fordulnunk a világtól, hogy nincs közünk a társadalmi kérdésekhez, a földi hatalom berendezkedéséhez — mindez nem érinti az egyház küldetését. Pedig ez nem így van! A hatalomról való lemondás nem azt jelenti, hogy a kereszténység nem akar jelen lenni és hatni a világi struktúrákban — főleg az egyes ember magatartásán keresztül —, hogy nem akar állást foglalni Isten uralma érdekében, hogy nem szegül szembe azzal, ami Isten és ember ellen való, értékromboló. « Legyen meg a Te akaratod, miképpen a mennyben, azonképpen itt a földön is », imádkozunk a Miatyánkban. Itt a földön is — ez aktív felelősségvállalást és munkát követel. Az egyháznak nem a felelősségtől, hanem csak az uralomtól kell óvakodnia. A felelős szolgálatról nem mondhatunk le.

Hűséges marad-e a magyar katolikus egyház Krisztus küldetéséhez? Ez rajtunk is áll, vagy bukik. Újra mondom Pállal: « Az adományok különfélék, de a Lélek ugyanaz ». Mindannyiunknak legjobb tudásunk szerint kell vállalni feladatainkat. Hiszem, hogy némelyeknek ez a hivatásuk: fölnyitni szemünket arra az új területre, amit társadalmi elkötelezettségnek nevezhetünk. Szükség van olyan munkákra, amelyek szépítés nélkül beszélnek helyzetünkről, és meg tudják mutatni távolabbi céljainkat is. Magatartásunk igazát a Jézus Krisztussal való őszinte és rendszeres találkozás hitelesítheti. Hiszen ő az élet és

igazság forrása. Benne mérhetjük föl hivatásunk mélységét és szélességét, Benne ismerjük föl tartalmát is. Ő a példa az elkötelezettségre. Azért jött — és bennünket is azért küld — hogy tanúságot tegyünk az Igazságról. Mi sem tehetünk mást, mint hogy kivonjuk magunkat a hazugság és aljasság bűvköréből — ezzel is leleplezve hamisságukat.

Az egyház és az emberi értékek lassú, ámde szívós rothasztása láttán — csatlakozva a értékeket védő más-kéntgondolkodókhoz — minél előbb lépnünk kell, mert nem hiszem, hogy erkölcsös dolog lenne a teljes züllés okozta « kedvező pillanatot » kivárnunk.

1980 szeptemberében

Politikai pszichiátria Magyarországon

Óvatos bevezető

Erről az esetről a közvélemény átlagembere, sőt jogászok és orvosok is azt mondanák: nem nálunk történt. Ki ne hallott volna a szovjet vagy román politikai büntető pszichiátriáról? De Magyarországon eddig csak Pákh Tibor ügye (*Magyar Füzetek*, 7. sz) jelezte, hogy az elmebeteggé nyilvánítás és kényszergyógykezelés itt is a politikai ellentétek elsimításának eszközévé válhat. Őt azonban börtönbüntetése idején vetették alá elektrosokknak, s ezért ügyét az 1956-ot követő kilengések, a « múlt bűnei » között könyvelhették el.

Jakab Károly esete sem utal persze arra, hogy Magyarországon külön elmegyógyászat létezne politikai « téveszmék » gyógyítására. A Belügyminisztérium Vizsgálati Osztálya, azaz a rendőrség politikai részlege alkalmaz ugyan szakosodott pszichiátereket, s tudunk izgatási ügyről, amelyben a hatóság kívánsága szerint nyilvánítottak valakit beszámíthatónak vagy beszámíthatatlannak. Mégis bizonyosnak tűnik, hogy nálunk nem foglalkoznak intézményesen elmegyógyászatnak álcázott politikai megtorlással, mint néhány szomszédos országban.

Annál valószínűbbnek látszik — Jakab ügyéből is —, hogy a körülmények kedveznek bizonyos politikai ügyek elmeorvosi ügygé « enyhítésének ». A hatóságok csökkeníteni igyekeznek a bevallott politikai ügyek számát. De

az effajta jogsértéseket előidézhetik az elmeorvoslás hazai hagyományai és széleskörű felhatalmazásai is.

A magyar pszichiátriai gyakorlatban, különösen a « paranoia » itteni felfogásában jól megfigyelhetjük a különvéleményeket kizáró politikai gyakorlat hatását. Nemcsak az elmebeteggé nyilvánítás sokszor bíralt önkényessége utal türelmetlen hatalmi kultúrára. Már a paranoia egyetemi példatárai is tele vannak olyan « kórtörténetekkel », amelyekben a beteg éppen az államhatalom intézményeinek nyílt bírálataival adja tanujelét a normális alkalmazkodásra való képtelenségének.

A paranoia magyar meghatározása « befolyásolhatatlan meggyőződés, kóros következetesség ». Megállapításához az érvényes gyakorlat szerint nem szükséges, hogy pszichotikus tüneteket — hallucinációkat, mozgászavarokat, érzelmi kórosságot — észleljenek.

A « paranoia » kizárólag az elmeorvoslás « fiziológiai », antifreudista irányzatának betegséglistáján szerepel, s ez az irányzat nálunk hivatalos rangnak örvend. Ennek ellenére egyetlen tipikus fiziológiai elváltozást sem tud kimutatni az általa paranoiásnak nevezetteknel. Épp az a feladat a paranoia megállapításakor, hogy az orvos keresztülhatoljon a « normális » látszaton, a « logikusnak tűnő téveszmén », s leleplezze a betegséget.

A kórmegállapítás rendkívül hasonlít ahhoz, ahogyan a politikai izgatási perekben a bűnösséget megállapítják: sem a vádlott állításainak igazságtartalma, sem szándéka nem esik latba. Kizárólag a bíró megítélése számít: ha szerinte a kérdéses elfogultság társadalmilag elfogadhatatlan és veszélyes, akkor az illető bűnös. S a « paranoiára » is igaz, ami az « izgatásra »: mindkét esetben figyelmen kívül hagyják, hogy más államrendben sem törvénysértőnek, sem kórosnak nem tekintenék ezeket a « cselekményeket ». A nyugati kritikai szakirodalomban általánosan elfogadott vélemény, hogy a « paranoia » minden más elmebetegség-fogalomnál inkább alkalmazkodik a pillanatnyi társadalmi normákhoz, s valójában agresszív érvényesítésük egyik eszköze.

Jellemző idézet az 1981-ben megjelent népszerűnek szánt magyar elmekórtani könyvből:

« A nehéz felismerhetőség és a beteg cselekvésének a téveszme általi dominanciája teszi ezt a betegséget társadalmilag valóban veszélyessé. Nem az elmeosztályon, hanem bírósági tárgyalásokon, valamint az igazságügyi vizsgálatokban találkozunk paranoiásokkal. Ők meggyőződésből követnek el bűncselekményeket, hiszen « ez az igazság », így nem érzik magukat vétkesnek, hibásnak, hanem a legvégsőig kitartanak saját igazuk mellett. Bizonygatják álláspontjukat még akkor is, ha ez számukra a legsúlyosabb következményekkel jár. De hát éppen ezért betegség! »

(Dr. Bánki M. Csaba: *A beteg elme*, Medicina, saját kiemelésem — H.M.)

Ehhez az általánosnak tűnő felfogáshoz járul a kényszergyógykezelés, a zárt intézet, az elektrosokk és a többi « kemény » eszköz elterjedése a magyar elmegyógyászatban. Mindez együtt szinte hivatja az izgatási pereket rendező hatóságot, hogy a tekintélyelvű igazságszolgáltatásból a tekintélyelvű orvoslásba toljon át olyan ügyeket, amelyekben önálló véleményalkotást, non-konformizmust torolnak meg.

E pillanatban Jakab Károly ügyén kívül nem ismerek más esetet, amelyben hasonlóan visszaéltek volna a « paranoia » fogalmával. (Az orvosi példatárak névtelenek.) De a fordulatok oly rutinszerűen követték itt egymást, hogy az alább leírandókat bevett módszernek kell vélnem, különösen olyan egyének rovására, akik képzetlenek és társadalmilag elszigeteltek.

Jakab Károly maga kereste a nyilvánosságot, miután tudomást szerzett a *szamizdat* létéről. Ha vannak hasonló esetek, rejtőző természetüknél fogva csak külön kutatás derítheti ki őket. Hiszen Magyarországon — elkerülendő a botrányokat — csak ritkán vádolnak izgatással közfigyelemre számot tartó vagy magas képzettségű embereket, s nagyon valószínű, hogy az ilyenek esetleges kényszergyógykezelését is alaposabban mérlegelik a szakemberek.

Természetesen a magyar közvéleménynek akkor is vol-

na oka a riadalomra, ha Jakab esete az egyetlen az efféle ügyek közt. A politikai pszichiátria bizonyos fokig szükségszerű fejleménye a hatalom és az orvoslás rossz hagyományainak, és a hagyományos pszichiátria nyugati kritikusi szerint más demokratikus országokban is csak a közvélemény kifejezett akarata állítja meg a kialakulását.

Elektrosokk túlzott igazságérzet ellen

Jakab Károly okleveles mezőgazdász, jelenleg nyugdíjas, éjjeliőr. Azzal keresett meg, hogy ügyét szívesen hozná nyilvánosságra. Minden elérhető dokumentumot rendelkezésemre bocsátott, s többször is kifaggattam a részletekről. Mint mondta, nem csak védelmet remél a nyilvánosságtól — maga is segíteni szeretne a nyilvánoságnak, hogy az « megérdemelje a nevét ».

1917-ben született. 1950-ig egyéni földműves volt. Ekkor két év börtönbüntetésre ítélték, és elvették családjával művelt húsz hold földjét is. Szabadulása után ipari dolgozó lett. 1961-ben, negyvenhárom évesen mezőgazdasági technikumban érettségi bizonyítványt szerzett. A budapesti VEGYÉPSZER művezetőjeként ment nyugdíjba 1976-ban.

1945 után a Nemzeti Parasztpárt aktivistája volt, a párt járási titkára a Nógrád megyei Rétságban. Ma is ebben a járásban lakik, Szátok községben. Ennek a járásnak az ügyészsége kezdeményezte 1979-ben, hogy a tanácshoz intézett leveleit tekintsék a « hatóság megsértésének », de emiatt mégse büntessék meg, csak nyilvánítsák elmebeteggé és kényszergyógykezeljék.

E járási nagylelkűséget azonban keményebb idők előzték meg — amikor a politikus hajlandóságú Jakab Károlyt nagyon is büntethetőnek, azaz normálisnak tartották.

A Parasztpárt felszámolása után Jakab megtagadta, hogy belépjen a Magyar Dolgozók Pártjába. Nem sokkal ezután elítélték, « közellátást veszélyeztető cselekmény » címén. Az volt ellene a vád, hogy lakásán több cukor és liszt volt az akkor megengedett öt-öt kilogrammnál. Jakab

védekezése ugyanolyan egyszerű volt, mint amilyen hatástalan: *nem volt* öt kilogrammnál több cukra és lisztje. 1957-ben rehabilitást és jóvátételt követelt a két évi fegyházért, de egyiket sem kapta meg.

1956-ban az újjáalakult Parasztpárt, a Petőfi Párt megyei titkára lett. Ide nyúlnak vissza újabb kellemetlenségei. Jakab soha nem ismerte el, hogy a Parasztpárt megszüntetése törvényes lett volna, és különösen jogsértőnek találta az 1956-os betiltást. Érzelmei olyannyira elragadták, hogy egy beszélgetésben kijelentette: « A Parasztpárt vezetősége nem értesített arról, hogy megbízatásom megszűnt volna, így továbbra is a párt megyei titkárának tekintem magam ». A megyei szervek úgy érezték, be kell bizonyítaniuk, hogy a « Ki kit győz le » kérdése már eldőlt. Ezután bírósági, újabban pszichiátriai akták idézik Jakab mondatát, hol az « izgatás », hol a « paranoia » bizonyításaként.

Kisebb figyelmeztetések és büntetések után 1974-ben izgatás vádjával letartóztatták. Negyven napig tartották fogva, s mivel eközben éhségstrájkba kezdett, a tököli rabkórházba került. 1975-ben hat hónapi börtönre ítélték, amit három évi próbaidőre felfüggesztettek. Ügyvédjét nem fogadták el, a kirendelt védővel ő nem tudott megértésre jutni. Az eljárás során a hatósági pszichiáter elvégezte a szokásos vizsgálatokat, és a gyanúsítottat teljes mértékben beszámíthatónak találta.

Tegyük hozzá: nem egyszerűen beszámíthatónak, hanem gyors észjárásúnak, összefogottnak, képzettségén felül műveltnek, átlagon felüli memóriájúnak és rendkívül tanulni vágyónak. Ugyanezt a jellemzést találjuk később a paranoiássá nyilvánító orvosi ügyiratokon is, ám ott mindezek ellene szólnak. A szakkönyvek szerint ugyanis a paranoiások « igen gyakran » ilyenek; ha nem *tudnánk*, hogy elfogultságuk *téveszme*, egyszerűen elfogult, energikus embereknek vélnénk és akár zsabodon is engednénk őket. A pszichiátereknek azonban könnyű dolguk volt Jakab esetében: már az ügyészségtől tudták, hogy vagy bűnöző, vagy beteg.

Az 1974-es vád tehát politikai kijelentéseket rótt a terhére. Idézem a vádiratot: « Amit Moszkvában kitalál-

nak, ha jó, ha rossz, végre kell hajtánunk. » « Kádár jó ember, de őt is Moszkvából irányítják. » « Dobi István részeges volt, családja még mindig az üvegbetétek árából él. » Jakab munkásszálláson élt 1974-ben — hat lakótársát idézték be, hogy tanúsítsák e kijelentéseket.

1978-ban ismét bíróság elé állították. Rétság járás bírósága a per során elmebeteggé nyilvánította, kényszergyógykezelést rendelt el, ügyei vitelére alkalmatlannak minősítette, gondnokot nevezett ki mellé.

Azt hihetnénk, Jakab Károly valami olyasmit követett el, ami az előző « bűncselekményeknél » is súlyosabb. Valóban csupán a szatoki tanácshoz írt néhány levelet; kitételei sem magas személyeket, sem magas politikát nem érintettek. Levelei az ügyészségre vándoroltak át, s ez « hatóság, ill. hivatalos személy megsértése » címén emelt vádat, javaslatát azonnal kényszergyógykezelési indítványra változtatva át.

Néhány idézet Jakab levelei közül, a vaskosabbak közül: « Nincs bizalom a tanáccsal szemben ». « A tanács-testület — mely állítólag demokratikus — nem intézkedett, szégyelli magát. És ne mondja azt, hogy a község bizalmából működik, mert ha így van, akkor ténykedése bizalommal való visszaélés. » A vádirat csak ezeket a mondatokat emeli ki Jakab leveleiből, a vita tulajdonképpeni tárgya nem derül ki. Ezek után így folytatódik a vád:

« Ezek a kijelentések alkalmasak voltak arra, hogy a tanács működésével kapcsolatban a bizalmat megingassák, illetve a tanács vezetőinek becsületét csorbítsák. J. K. a nyomozás során elismerte, hogy a leveleket saját kezűleg írta. »

Jegyezzük meg: nem kijelentésekről, hanem levélből kiszakított mondatokról van szó; Jakab csak a tanácsnak írta ezeket a leveleket, így legfeljebb a tanács önmagába vetett bizalmát rendíthette meg; végül: nem egyszerűen saját kezűleg írta, hanem alá is írta a leveleit. Igazán nagyszabású nyomozás!

Itt azonban váratlan fordulat következik:

« A nyomozás során kirendelt igazságügyi elmeorvos szakértő véleménye szerint a nevezett perlekedési és üldöztetési tébolyban szenved, mely elmebetegsége folytán beszámíthatatlan állapotban van, képtelen felismerni cselekménye társadalmi veszélyességét, és képtelen ennek megfelelő magatartást tanúsítani. ... Indítványozom, hogy a bíróság a vádlottat büntethetőséget kizáró ok miatt mentse fel. Egyben indítványozom, hogy a vádlottal szemben kényszergyógykezelést rendeljen el. »

Ezzel a jóindulatú fordulattal a hatóságok saját szigoruktól mentették meg Jakabot. Bármilyen csekély volt ugyanis a cselekmény, az előző, felfüggesztett büntetés után most már börtönbe kellett volna csukniuk. Így azonban olyan útra terelték az ügyet, amely ha nem gyógyítja is meg, állandó — és bíróságot többé nem igénylő — felügyelet alá juttatja a kellemetlenkedőt.

Jakab szerint egyébként a vizsgálat egyetlen, húszperces beszélgetésből és két tesztből állt, s rendőrtisztek jelenlétében, közbeszólásai közepette folyt le.

A bírói ítélet olajozottan működő gépezetet indít be. 1979-ben a Nógrád megyei főügyész (illetve megbízottja: a rétsági járási ügyész) gondnokság alá helyezett Jakab Károlyt. Indítványa csak annyit mond: « Ügyei viteléhez szükséges belátási képessége állandó jelleggel teljesen hiányzik. » Félreértés ne essék: nem magatahetetlen vagy tájékozatlan embert írnak körül ezekkel a szavakkal, holott a törvényt ilyenekre szabták. Jakabról — aki nagyon is praktikusán szervezi életét, kedvezőtlen körülményei ellenére — ilyesmit nehéz volna bebizonyítani. Ez a mondat csupán a kötelező formula az ügygondnok alá helyezéshez, amely az illetőt megfosztja a közügyek gyakorlásának és hivatalos ügyei intézésének jogától — saját érdekében. Íme az indoklás:

« Időnként hatósági személyekre nyíltan hangoztat rágalmazó kijelentéseket. A csatolt szakértői véle-

ményből megállapítható, hogy nevezett betegsége folytán tartania kell attól, hogy újabb törvénytörő antiszociális cselekmények sorozatát követi el. »

Ne feledjük: ha igaz is, hogy Jakab szembekerült a fennálló törvényekkel, ez csak abban állt, hogy bizonyos történelmi fordulatokról és kisebb-nagyobb tisztségviselőkről kedvezőtlenül nyilatkozott. A gondnokság alá helyezés természetesen nem képes őt megakadályozni ennek megismétlésében. Kizárólag arra szolgál tehát, hogy a rendőrség és bíróság megkerülésével is megfoszthassák szabad mozgásától, s törvényes panaszait figyelmen kívül hagyhassák.

Lássuk a szakértői véleményt, amelynek elkészítésével a Balassagyarmati Kórház Idegosztályát, Dr. Bacsik Katalin igazságügyi ideg- és elmeorvos-szakértőt bízták meg, ugyanazt, akit a kényszergyógykezeléssel. Hogyan zajlott le a vizsgálat? Az orvosnő leírása:

« A vizsgálat kezdetén rendkívül feszült, sérelmesnek tartja beidézését. Persuasiora (rábeszélésre) fokozatosan megnyugszik, és előadja *vélt* sérelmeit. Kérdésekkel alig lehet irányítani, feltartóztathatatlanul áradnak belőle a *kóros* lelki tartalmak, amelyek középpontjában a rendszerezett politikai jellegű téveszmék állnak. » (Saját kiemelésem — H. M.)

Jakab Károly kommentárja erről a beszélgetésünk folyamán: « A doktornő biztatott: itt nem kell félnem, nyugodtan beszélgethetünk politikáról ».

A szakértői vélemény először a beszélgetésükből idéz. Nem jelöli meg, mit talál vélt sérelemnek és kóros véleménynek, ezért csak találgatásszerűen idézhetek, mik is azok a « politikai jellegű eszmék ».

« Nem bántottam senkit, és nem tudom, miért akar engem az állam kikészíteni. Nem akadok fenn ezen, majd folytatni fogom. Mindig figyelemmel kísértem a politikai ügyeket, és ezután is ezt csinálom. »
« 1975-ben is vizsgáltak izgatás miatt, és nem talál-

tak betegnek. Be is csuktak a Fő utcába, és 40 napig ott voltam mint politikai fogoly. » « Azt írták, hogy elmebeteg vagyok, és felmentettek a vétség alól. Engem ne mentsenek fel, én ha vétséget követtem el, majd kifizetem! » « Nem vagyok ideges, nyugodt vagyok, mert tudom, ha a nemes fát elültetik, meghozza gyümölcseit. Én még tanulni akarok, és tudom, hogy nem hiába harcolok, győz az igazság. » « Majd csak vége lesz ennek a dolognak is, mert mindennek vége van egyszer, a török uralomnak is vége lett. »

A diagnózis: *Paranoia querulatorica et persecutorica* (perlekedési és üldöztetési téboly). A vélemény:

« 1. Vizsgált személynél tudatzavar, gyengeelméjűség nem mutatható ki. Jelenleg is fennáll azonban a persecutoros paranoia. Elmebeli állapotában javulás nem várható.

2. Jelen vizsgálat alkalmával is rendszerezett politikai tartalmú téveszmék hatása alatt áll, melyek tudatát kitöltik, és magatartását irányítják: elmebetegsége miatt jelenleg is állandóan beadványokat készít, 'igazságot akar szolgáltatni'. »

Végül a szükséges formula itt is:

« Elmebetegsége miatt ügyei viteléhez belátási képessége állandó jelleggel teljesen hiányzik. Cselekvőképességet kizáró gondnokság alá helyezése indokolt. »

Remélem nem lépem túl az objektivitás határát, ha ezt a vizsgálatot módszereiben, ténykezelésében, megfogalmazásaiban egyaránt elfogultnak nevezem.

Jakabot tehát kényszergyógykezelik, kinevezett felügyelője a balassagyarmati Ideggondozó. Ez bármikor beidézheti és zárt osztályon tarthatja. Két ilyen zárójelentés másolata van birtokomban; az egyik 1980 áprilisából, amikor három hétig, a másik 1980 szeptemberéből, amikor két hónapig tartották benn.

Az első alkalommal ilyennek írják le:

« Tiszta tudat, minden téren orientált. Évek óta összeütközések a társadalom fennállóvszerei-ellen (*sic!*).

Ennek explorálásakor kissé provokatívabb módszerekkel azonnal erősebb affect-impulzusok jelentkeznek. Túlzott igazságérzés, állandó kényszeres jogsérelmi attitude, elkövetett tettei (*sic!*) iránt a kritikai készség hiánya. »

Az alkalmazott terápia: Trisedy, Haloperidol, Pipolphen, Halidor, Scutamil-C, Prednisolon, Hemorid, Isolanid, stb.

Kórtörténet: « Ideggondozó utalta be sürgősséggel. Az alkalmazott therápiára némileg nyugodtabbá vált. Paranoiditása nem szűnt meg, verbálisan nem befolyásolható. Próbaszabadságra engedték. »

A második zárt osztályi kezelésnél a diagnózis változatlan.

« Téveszméit szigorú logikai rendszerbe foglalja össze, túlzott igazságérzet és igazságkeresés. »

Az alkalmazott terápia eszközei bővülnek; a gyógyszerek felsorolása mellett ez áll: 30 RES. Halmozott elektro-sokk. A kórház által adott kórtörténet:

« Hospitalisatioját (kórházi kezelését) Ideggondozó kérte. Hospitalisatiót nehezen fogadta el, kezdetben queraál (veszekszik) majd feljelentette az osztályt, amit követően bírói szemle vizsgálta felül elhelyezésének jogosságát. Kezdetben alkalmazott gyógykezelés hatására erős emotionalitással tárta fel vélt sérelmét, aminek csökkentése érdekében ES (elektrosokk) kezeléseket adtunk, kielégítő eredménnyel. Paranoiditása elhalványult, de nem szűnt meg teljesen. A mai napon exmittáljuk (elbocsátjuk) és az illetékes Ideggondozóba irányítjuk kötelező és szoros ellenőrzésre. »

Szerencsés fordulat

Irodalmi és filmélményeinkből — ha csak Amerikából is — jól ismerjük az ideggyógyintézet csapdáját. Aki panaszkodik, csak a betegségét bizonyítja, elektródák közé

kerül. Jakab mégis megpróbálta a dolgot. Egyrészt *valóban* perlekedni kezdett, felmentését kérte a gondnokság alól, másrészt keresni kezdte a nyilvánosságot. Leveleket írt volt parasztpárti politikusoknak, és felvette a kapcsolatot a független sajtóval. Egyelőre minden a régiben van, de néhány jelet, köztük egy igen tekintélyes ellenvéleményt a « betegségéről » biztatónak tarthatunk.

Jakab kérvényezte a gondnokság elengedését — ügyvéd nélkül, egyszerűen arra az ellentmondásra hivatkozva, hogy elmeállapota még a gondnokság alá helyezők szerint is kiváló. Ezzel a lépéssel kínos helyzetbe hozta a bíróságot: a gondnokság fenntartása azzal a beismeréssel volna azonos, hogy kizárólag politikai véleménye miatt tartják alkalmatlannak ügyei vitelére. A bíróság felülvizsgálatot rendelt el, s erre az Országos Tudományos Tanács igazságügyi orvosszakértőit kérte fel. 1979 végén Dr. Drietomszky Jenő a Markó utcában, igen rövid idő alatt jóváhagyta a diagnózist. Minden hiába tehát, sor került a fent ismertetett kényszergyógykezelésre. De Jakab nagyot gondolt:

« Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet, Budapest, II. ker., Vöröshadsereg útja 116. Zárójelentés. Jakab Károly (szül. 1917. nyug. művezető, szatoki lakos) önként kérte felvételét intézetünkbe, szellemi képességeinek és magatartásának orvosi megvizsgálása céljából. »

A vizsgálat egy hétig, 1980. december 4-11-ig tartott. Megállapításai:

« A szenzitivitás a tesztek szerint személyiségjegy, és nem patológiás elhárítás. A tesztskálák a normál övezetben mozognak, ami szintén a sine morbo (betegség nélküli) állapot mellett szól. Bizonyos skálák nehéz alkalmazkodásra utalnak, de nem veszélyeztetik a személyiség normál szintű adaptációját. Összefoglalás: magas intellektus, sine morbo állapot, a paranoid érzékenység szituatív jellegű (helyzetének megváltoztatásával megszűnik). Aláírás Dr. Kapusi György pszichológus.

« Vélemény: nevezettet sem megfigyelésünk, sem a pszichológiai tesztek alapján nem tartjuk jelenleg el-

mebetegnek. Ügyeinek önálló vitelére alkalmasnak tartjuk. Hypomániás, enyhén paranoid karaktere alkati tulajdonság, nem betegség.» Aláírás: Dr. Majerszky Klára szt. vez. főorvos, kand.

Ezzel az értékes ellenvéleménnyel a tarsolyában Jakab Károly ma igen derűs és bizakodó. Holott minden folytatódik. Bacsik Katalin ismét bevitette őt. 1981 szeptemberében Jakab átballagott elvált feleségéhez a közös használatú szőlőprésért. Az asszony azt mondta, nem találja a kulcsokat — Jakab erre leverte a lakatot. Elmebeteggé nyilvánított embernek nem szabad ilyet tennie, ha tönkremegy is a szőlő! Az asszony — a Hajnóczy Péter által oly emlékezetesen leírt módon — azonnal hatóságot lelt boszúja kiéléséhez: hívta a pszichiátert. Bacsik doktornő — merőben törvénytelenül — a rendőrséggel vitette be Jakabot.

Ekkor felhívtam telefonon Dr. Bacsik Katalint. Jakab leendő gyámjaként mutatkoztam be. Először meggyőződtem róla, a beutalás oka valóban csupán a lakatleverés volt-e. Az orvosnő megerősítette, hogy a volt feleség bejelentését elegendőnek tartotta a rendőrség értesítéséhez. Miért tartja bent? « Jakab a szokásos tüneteket mutatja » — válaszolta. Nagynehezen elismerte, hogy Jakab a törvénytelen rendőri bevitetés miatt van felindulva, s nem a szőlőprés miatt. Nem mérlegelné-e a « Lipót » véleményét? — kérdeztem ezután. « Az nem szakvélemény » — válaszolta. « Csak az igazságügyi elmeorvosi vizsgálat számít szakvéleménynek. » Nem engedné-e ki Jakabot, hogy elősegítse a megfelelő szakvélemény beszerzését? « Jakab gyógyíthatatlan, ez a fajta betegség gyógyíthatatlan » — mondta Dr. Bacsik Katalin. Jeleztem, hogy Jakab védelmében a nyilvánossághoz fogok fordulni. A beszélgetésnek — orvosi titoktartásra hivatkozva — azonnal véget vetett.

Jakab Károlynak orvosok és jogászok segítségére volna szüksége; rehabilitálásával — vagy inkább megmenetésével — egyúttal szerény lépést tehetnénk e két túlságosan is frigyessült szakma boldog válása felé.

(A budapesti *Beszélő* nyomán)

Hogyan sztrájkolnak Magyarországon ?

Száz megkérdezett közül kilencvenkilenc azt válaszolná: sehoggy. A századik, a kivétel Gáspár Sándor, a SZOT főtitkára. Aki kérdez: a *Népszabadság*. Gáspár válasza szó szerint így hangzik:

« ... nálunk nincs törvénybe iktatva a sztrájkjog, de nem is tiltja a törvény a sztrájkot. A szakszervezeteknek azonban nagyon széles jogkörük van, amelynek következtében az államnak, a gazdasági vezetésnek a dolgozókat érintő valamennyi kérdésben számolnia kell a szakszervezet véleményével... Tehát végeredményben mindent el tudunk sztrájk nélkül intézni. Amit pedig nem tudunk sztrájk nélkül elintézeni, azt sztrájkkal sem érjük el. A sztrájk nem eszköze a szocialista építésnek.

Mindennek ellenére néhány üzemrészben nálunk is előfordult már néhány órás munkabeszüntetés, leállítás, ha úgy tetszik, sztrájk. A megtörtént eseteket arra vezethetjük vissza, hogy a vállalatvezetés helytelen intézkedését, hibás magatartását sem a párt-szervezet, sem a szakszervezet nem akadályozta meg. Ha tisztviselőink megfelelően éltek volna jogkörükkel, elejét vehették volna a konfliktusoknak. »
(1980. október 19.)

* A budapesti *Beszélő* nyomán.

Számos figyelemreméltó információt közöl ez a nyilatkozat. Megtudjuk belőle, hogy a sztrájkok Magyarországon — általában — nem ragadnak magukkal egész vállalatokat, inkább kisebb egységekben szoktak bekövetkezni. Megtudjuk, hogy a konfliktust nagyon gyorsan — többnyire néhány órán belül — rendezni szokták. Megtudjuk, hogy a munkások olyan sérelmek miatt nyúlnak a sztrájk fegyveréhez, melyeket a SZOT főtitkára orvosolandónak tart. Végül az is kitűnik a szövegből, hogy a sztrájkolók nemcsak a gazdasági vezetéssel kerülnek szembe, hanem a pártszervezettel és a szakszervezettel is.

A következő néhány oldalon egy olyan történetet ismertettünk, amilyenre Gáspár Sándor is gondolhatott. Sokat tudunk róla, ami az olvasót érdekelheti, de mindent nem. Nézze el, hogy beszámolónk itt-ott hézagos.

*

1980. november 3, hétfő

Ezen a napon az egész országban havazott. A csúszós utakon jobbra-balra szánkáztak, egymásnak ütköztek az autók. A másnapi újságok rengeteg kisebb balesetről tudósítanak. « Az Erzsébet-hídon hét, a Soroksári úti felüljárón öt gépkocsi csúszott össze. Az Állami Biztosító Hamzsabégi úti kárfellevő helyére csupán délig 160 bejelentés érkezett. » (Népszabadság, 1980. november 4, kedd.) A mi történetünk is egy balesettel kezdődik. Igaz, erről nem az időjárás tehet. De a baleset és a rossz idő együtt megtette a magáét. A Heves megyei Állami Építőipari Vállalat kisperesti építkezésén az egyik öltözőben este felrobbant az olajkályha. 34 ember nem tudta megszáritani átázott munkaruháját.

A helyiséget amúgysem lehetett rendesen átfűteni. Mosdó, WC nem volt benne, a tisztálkodási lehetőségeket egyetlen vascső jelképezte, az is épületen kívül, a szabad ég alatt meredezett. A munkások már régóta zúgolódtak a gyalázatos állapotok miatt. Most aztán elégük lett. Úgy határoztak, hogy másnap nem veszik fel a munkát. Addig nem dolgoznak, amíg nem kapnak rendes öltözőt.

Az építkezésen mintegy 190 ember dolgozott. Nem tudunk róla, hogy az a 34 megpróbálta volna bevonni a többieket a sztrájkba. Ha megpróbálták, sikertelenül: senki nem csatlakozott hozzájuk. Talán azért, mert a többi öltöző hansználhatóbb volt. Talán az is szerepet játszott a dologban, hogy a sztrájkolók hatvaniak voltak, a többiek nem. Azt viszont tudjuk, hogy a sztrájkoló négy brigád közül egy, merő szolidaritásból vett részt az akcióban. Ennek tagjai már így is, úgy is távozóban voltak az építkezésről, készültek vissza Hatvanba.

November 4-e, kedd

Reggel a 34-ek nem öltöztek be. Vezetőik az irodára mentek, közölték az üzemvezetővel, hogy a négy brigád nem veszi fel a munkát, amíg nem kapnak rendes öltözőt, majd felhívták a vállalat egri központjában székelő szakszervezeti bizottságot, és azt is tájékoztatták elhatározásukról. Aztán visszamentek a többiek közé a fűtetlen öltözőbe. Ott ültek egész nap, beszélgettek, várták, hogy mi lesz. Valaki megemlítette, hogy ezen az építkezésen volt már sztrájk, a nyáron. Akkor az egriek tették le a munkát; úgy hírllett, béremeleést követeltek. Állítólag sürgősen megadták nekik a magasabb béreket. Biztosat senki nem tudott: amazok már régen elmentek más építkezésre, ez a 34 hatvani pedig csak később került ide. Elmélkedtek azon is, hogyan tudna a vállalatvezetés új öltözőt biztosítani nekik. Hogy behívhatják a rendőrséget, vagy más módon visszavághatnak, az nem került szóba.

Közben be-benéztek a sztrájkolókhöz az építkezés irányítói, a művezetők (inkább csak kíváncsiságból), meg az üzemvezető. Ez az ember nagyon ideges volt, kiabált, veszekedett, fenyegetőzött. Nem csoda. Az irodán szünet nélkül csörgött a telefon, hol az egri központból, hol a gyöngyösi alközpontból, hol a megyei pártbizottságról tudakolta valaki, hogy valóban sztrájk van-e, mit akarnak az emberek, mit tette a vezetés, hogy rábírja őket a munka felvételére. Kora délután megérkeztek a gyöngyösi alközpont kiküldöttei. Nem vitatták, hogy az elégedetlen-

ség jogos. Tüstént megígérték, hogy hozatnak új olajkályhát. Elismerték, hogy a régi öltöző használhatatlan, de semmi baj, mondták, itt áll a telepen egy összeszereléslen faház, állítsák fel maguknak. Rejtély, hogy korábban miért nem jutott eszébe senkinek ez a lehetőség. Csak vegyék fel mielőbb a munkát. Senkinek nem lesz bánatódása.

Végighallgatták, aztán azt felelték: nem. Tudomásunk szerint a faház ellen nem volt kifogásuk. Az új olajkályha is megtette volna. Ám a tárgyalófél nem felelt meg. Ne az alközpontból jöjjenek beszélni velük. Csak az az ígéret ér valamit, amit a központból tesznek. Így tehát a gyöngösi kiküldöttek dolgukvégezetlenül utaztak vissza. A 34-ek pedig türelmesen tovább vártak.

November 5-e, szerda

A második nap ugyanúgy kezdődött, mint az első. A négy brigád nem ment ki az öltözőből. A többiek nem maradtak velük. A járás-kelés is, mint az előző napon: jöttek a kíváncsiszkodók, és jött az üzemvezető ordítózni. Csakhogy ekkor már tudni lehetett, hogy Egerből elindult a vállalati központ tárgyaló küldöttsége.

Délutánra hívták a négy brigádvezetőt, meg a szakszervezeti bizalmiakat az irodára. Megérkezett a vállalat főmérnöke, a szakszervezeti titkár és néhány más tisztviselő kíséretében (a vállalati párttitkár nem volt velük). A főmérnök erélyesen látott neki a dolognak. Leültette egy sorba az embereket — ő maga állva maradt —, aztán, egy pillanatnyi szünetet se hagyva, mindjárt rámutatott az elsőre:

— Magának mi a panasza?

Elmondta.

— És magának?... És magának?

Nem hagyott kétséget afelől, hogy gyorsan le akarja zárni ezt az ügyet.

— Nézzék emberek. Maguknak is az a jó, meg nekem is, ha elintézzük egymás között. Tudják mi lesz ebből,

ha nem hagyják abba? Országos botrány lesz belőle. Ne kívánják.

Mire gondolt? A Heves megyei pártbizottság alighanem értesítette már a Központi Bizottság apparátusát. Talán a belügyi szerveket is riasztották. Nem lehet tudni, a főmérnök honnan kapott utasítást, hogy jöjjön Pestre és bírja jobb belátásra a munkásait... De hogy miféle aggodalom mozgatta őt magát és azokat, akik őt mozgatták, kiderült a beszédéből:

— Figyeljenek ide. Itt nem zlotyban fizetik a munkabért, hanem forintban. Itt nem lehet sztrájkolni.

(Több célzás nem esett az akkor már négy hónapos lengyel munkásmozgalomra.)

De volt a főmérnöknek más érve is a munkabeszüntetés ellen.

— Mi szükség volt erre? Miért nem fordulnak hozzám, ha valami nincs rendben? Engem bármikor megkereshetnek.

— Nem úgy van — felelte valaki, a többiek zajos helyeslésétől kísérve. — Ha nem állunk le, soha nem láttuk volna a főmérnök elvtársat. És akkor mi biztosította volna, hogy tényleg megkapjuk, amit megígérték nekünk?

Közben a helyiség kezdett megtelni. A főmérnök megérkezésének hírére lassan odaszállingóztak a többi brigád képviselői is. Először csak hallgattak, aztán kezdték ők is sorolni sérelmeiket. Már olyan volt az egész, mintha általános panasznapot hirdettek volna.

Végül a főmérnök a következő ajánlatot tette a sztrájkolóknak. Hétfőig átalakítanak öltözővé egy elkészült lakást (csütörtöktől vasárnapig a november 7-i ünnep miatt amúgy sem dolgoztak volna az építkezésen). A többi panaszos ügyet ő majd kivizsgálja. Feltétel: hétfőn reggel mindenki felveszi a munkát. Ebben maradtak.

Megjegyezzük, hogy a rendőrség mindvégig távol maradt az építkezés környékétől, és nem tudunk róla, hogy bármilyen más megtorló intézkedésre sor került volna.

A FIJAK legújabb válsága

1981. március 14-én a magyar irodalmi és politikai hetilapban, az Élet és Irodalomban rövid közlemény jelentette be, hogy a Magyar Írók Szövetségének Titkársága a Művelődésügyi Minisztériummal egyetértésben március 11-i hatállyal felfüggesztette a Fiatal Írók József Attila Körét. « A Vezetőség többsége a Körnek olyan funkciókat kívánt biztosítani, amelyek ellentétesek az Írószövetség alapszabályával és a FIJAK működési szabályzatával » — szövegezte az indoklás.

A FIJAK a fiatal írók szakmai és érdekvédelmi szervezete az Írószövetség keretein belül. Munkáját a tagság által választott kilenc tagú vezetőség irányítja az Írószövetség Titkárságának felügyelete és ellenőrzése alatt. 1973-ban jött létre, 1981. márciusában 132 harmincöt éven aluli irodalmárt, író, kritikust, műfordítót tömörített magában. Megalkotói azt a szerepet szánták neki, hogy a hatvanas évek végétől pályára lépő, szokatlanul nagy tömegű, új írónemzedék beilleszkedését segítse az irodalmi életbe. A Kör nem egyszerűen irodalompolitikai gondoskodás terméke, a pályakezdők joggal érezhették létrejöttük, hogy kiharcolták ezt az eredményt. Az irodalompolitikai szempontok jellemzésére azonban mindenképpen alkalmasnak látszanak az Írószövetség akkori elnökének, Darvas Józsefnek szavai: « A FIJAK-ot azért hoztuk létre, hogy ne történjék semmi. »

* Budapesti szerző álneve.

A FIJAK története tulajdonképpen válságok története. Amit épp elég világosan jelez az a tény is, hogy bár alapszabálya szerint kétévenként választ vezetőséget, ezt kilépések és lemondások miatt többnyire mandátumának lejártja előtt újra kellett választani, vagy ki kellett egészíteni. A legújabb eseményeket mégis kiemelkedő jelentőségűnek kell tartanunk, hiszen első ízben került sor a Kör felfüggesztésére. S ha hasonló adminisztratív lépésre keresünk példát a magyar irodalmi életben, egészen 1957. január 18-ig kell visszamennünk, amikor a Belügyminisztérium, válaszul az íróknak « Gond és Hitvallás » címen megfogalmazott, a forradalom céljai mellett hitet tevő nyilatkozatára, rendeleti úton felfüggesztette az Írószövetséget.

A FIJAK alapvető, belső ellentmondása abban van, hogy létrejött ugyan egy szervezeti keret, hiányoznak azonban a Kör önállóságához szükséges minimális feltételek is. Hogy nem lehet itt semmit csinálni, ezt nem volt nehéz felismernie azoknak a fiatal íróknak, akik időről időre megpróbáltak életet lehelni bele. Amíg azonban a következtetéseket csupán egyénileg és megglehetősen egyoldalúan vonták le — amennyiben visszavonultak — a FIJAK válsága nem nyilvánulhatott meg másban, mint az egymást követő vezetőségek válságában. Ez a legújabb válság ebből a szempontból is rendhagyó.

A felfüggesztés közvetlen előtörténete az 1980 októberében Szentendrén, « A fiatal irodalom helyzete » címmel megrendezett konferencián kezdődik. Ezen a kétnapos, forró hangulatú vitán szűken vett szakmai kérdésekről kevés szó esett. Annál több a kulturális élet problémáiról, a politikáról. A jelenlévő irodalmi funkcionáriusok már az 56-os Petőfi Kör szellemét látták feltámadni. Bőven előkerültek ugyanis kínos kérdések: az irodalmi életbe történő adminisztratív beavatkozás durva példái, az ötvenes évek, Nagy Imre kivégzése, Kádár János 56-os szerepe, a magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban, Aczél György felelőssége a kultúrpolitika alakításában, stb. A fiatal írók váratlanul rendkívül egységesnek és elszántnak mutatták magukat a lényeges dolgokban. Az előadások és hozzászólások egyér-

telművé tették, a legújabb nemzedék nem óhajtja bevenni azt a maszlagot, hogy az írók dolga a művek megalkotása, a politika meg a profi politikusokra tartozik. Határozottan kinyilvánították, hogy a köz ügyeivel való foglalkozást állampolgári joguknak és kötelességüknek tartják, amit az írói felelősség csak súlyosbít. Egyetértettek abban, hogy az irodalmi életben lényeges változásokra van szükség, s ami saját területüket illeti, határozott lépésre szánták el magukat, hét pontban megfogalmazták, hogy melyek azok a legfontosabb feltételek, amelyek a FIJAK eredményes működéséhez elengedhetetlenek. A leglényegesebb pontok a Körnek folyóirat-alapítási, könyvkiadási, ösztöndíjalapítási jogot, önálló költségvetést követeltek. Valamint azt a jogot, hogy a FIJAK igénybe vehesse különböző társadalmi szervek és magánszemélyek anyagi támogatását.

Az Írószövetség Titkársága válaszolt a szentendrei követelésekre egy levélben, melyet a következő, 1981 januárjában megtartott taggyűlésen ismerhetett meg a Kör tagsága. Ebben a változások és a konstruktív együttműködés szükségességének hangoztatása mellett kevés konkrét elképzelés volt, ami konkrét volt benne, az inkább negatívum. Közölte, hogy a legfontosabb követeléseket nem látja teljesíthetőeknek, mivel a FIJAK számára követelt jogokkal maga az Írószövetség sem rendelkezik. A korábbi vezetőség kétéves mandátuma lejárt. Ezért a Kör új vezetőséget választott, melynek tagjai többségükben azok közül kerültek ki, akik a szentendrei konferencia főszereplői voltak. Tagjai: Csordás Gábor, Elek István, Kulcsár Szabó Ernő, Lezsák Sándor, Reményi József Tamás, Szilágyi Ákos, Tóth Erzsébet, Zalán Tibor, Zelei Miklós. A Kör titkára a vezetőség döntése alapján Szilágyi Ákos lett. A tagság megbízást adott az új vezetőségnek, hogy dolgozza ki most már részletekbe menően, a szentendrei konferencián, illetve a taggyűlésen felmerült gondolatok alapján, hogyan képzelhető el a Kör önállóságának, működőképességének, belső demokratizmusának megteremtése. Fogalmazza meg annak az új működési szabályzatnak a tervezetét, amely biztosítja az ehhez szükséges jogokat, kijelöli a megreformált Kör mozgásterét.

A vezetőség ezzel a munkával volt elfoglalva működésének szűk másfél hónapjában. Amíg szereplésének hatalmi szóval véget nem vetettek.

A felfüggesztés alapja egy, Aczél György PB tagnak, miniszterelnökhelyettesnek elküldött fogalmazvány volt, amelynek egy példányát tájékoztatás céljából a vezetőség Dobozy Imrének, az Írószövetség elnökének is átadta. A Tervezetet, amely a Kör következő időszakra szánt programját, illetve a megalkotandó új működési szabályzatot körvonalazta, Aczél György személyes kérésére készítették. Aczélnak e tájékoztatás állítólag a Politikai Bizottság üléséhez kellett, amelyen éppen a kulturális élet helyzetét tárgyalták meg. Ugyanebben az időben a Mozgó Világ és a Fiatal Képzőművészek Stúdiójának elképzeléseiről is kért hasonló tájékoztatót. A FIJAK vezetősége március 11-én az Írószövetség titkársági ülésén kapott választ Tervezetére. Az ülés, amelyen részt vettek a Pártközpont és a Művelődésügyi Minisztérium irodalmi funkcionáriusai is, azzal kezdődött, hogy Dobozy Imre felolvasott egy ultimátumot. E szerint a Tervezetben foglaltak gyökeresen ellentétben állnak a FIJAK, illetve az Írószövetség alapszabályával, olyan funkciókat kívánnak biztosítani a Körnek, amelyek voltaképp egy második Írószövetség létrehozását jelentenék. Ezért a Titkárság a Művelődésügyi Minisztériummal egyetértésben felszólítja a FIJAK vezetőségét, fejezze ki egyértelmű igennel vagy nemmel válaszát: hajlandó-e elismerni az említett alapszabályokat és azok szellemében folytatni tevékenységét vagy sem. A vezetőség tagjainak azt a kérését, hogy legalább értelmezzék az elhangzottakat, Dobozy elutasította, mondván, hogy a kérdésben vitának nincs helye. Kaptak egy félórát, félrevonulhattak a szomszéd helyiségbe válaszuk eldöntésére.

A vezetőség a félóra leteltével felolvasott válaszában kijelentette, hogy ebben a formában nem látja megválaszolhatónak a kérdést. Hiszen lépései eddig egyetlen egy esetben sem sértették meg az alapszabályt. A szóban forgó Tervezet nem ultimátum, amit már az alcímében szereplő vázlat szó is jelez. Aczél György személyes kérésére készítette a vezetőség, s az Írószövetségnek csupán

tájékoztatás céljából küldte el. Dobozy ezt a választ elfogadhatatlannak minősítette, és felolvasta az előre megfogalmazott határozatot a FIJAK felfüggesztéséről. A vezetőségből a titkárság feltételeinek elfogadását egyedül Zelei Miklós költő javasolta, aki is az Írószövetség KISZ alapszervezetének titkára. Az Élet és Irodalom közleményében szereplő « többség » tehát őt leszámítva valójában a teljes vezetőséget jelenti. A felfüggesztés a Kör vezetőségének és tagságának mindennemű szervezeti tevékenységét törvényen kívül helyezte. Lehetetlenné tette például a következő hónapra már csaknem teljesen előkészített « Munkások a művekben — művek a munkások között » című irodalmi konferencia megtartását Pécsen.

A vezetőség nevezetes Tervezetében a korábbiakhoz képest két lényeges új elem volt, amelyre a második Írószövetség megteremtésére tett kísérlet vádját alapozhatták az illetékesek. Az új működési szabályzat elképzelésük szerint nem tartalmazta volna a harmincöt éves korhatárt. Elvileg tehát fennállt a lehetőség, hogy akár idősebb írószövetségi tagok is átlépjenek a Körbe, ha kedvük úgy hozza. A Tervezet azonban ezzel a lehetőséggel nem számolt, a szerzők a korhatár eltörlése ellenére is elsősorban a pályakezdők irodalmi szervezetének szánták a Kört. Ez a következetlenség valószínűleg abból ered, hogy a Tervezet eleve kompromisszum volt a vágyak és a megkísérélhetőnek ítélt törekvések között. A korhatár eltörlésével jelezni szerette volna, hogy az irodalmat minőségi szempontok szerint óhajtja megszervezni, az irodalmi élet hasonló művészi szemléletű és törekvésű alkotókból álló csoportok spontán módon alakuló vállalkozásának szeretné látni. Az irodalom szervezeti rendszerének egy csapásra történő radikális átalakításával azonban végképp nem állhatott elő, noha tudta, hogy elképzelései megvalósításához az egész irodalmi életben gyökeres változásokra lenne szükség. Talán nem is ezt a következetlenséget, hanem inkább azt kellene firtatni, hogyan merészelt ennyit is követelni. Talán abban reménykedett, hogy amit a nagy egész nem kaphat meg, azt kísérletként, kiváltsággként megkaphatja az egész egy része. S a megreformált FIJAK majd hatékonyabban fejt-

heti ki ösztönző hatását az irodalmi élet egészének demokratizálására. Vagy egyszerűen vitte a lendület. Fehéren és feketén maga akart bizonytságot arról, hogy mit lehet elérni és mit nem. Nem akarta már előre beépíteni lépéseibe a várható közegellenállást. Talán arra gondolt: sokat kell követelni, hogy legalább valami elérhető legyen.

A másik újítás a Kör függőségén próbált lazítani. A jövőben nem az Írószövetség Titkárságának, hanem közvetlenül a Művelődésügyi Minisztériumnak az irányítása alá tartozott volna a FIJAK. Ez a függőségek rendszerében jogilag valóban az Írószövetséggel megegyező státuszt eredményezett volna a Kör számára, hiszen az Írószövetség is a Művelődésügyi Minisztérium irányítása alá tartozik. A Titkárság ultimátuma a veszélyt pontosan érzékelt. A kérdés azonban nem az, hogy jogos volt-e a második Írószövetség megteremtésére tett kísérlet vádja. Ha kifejezetten nem is volt benne a szövegben, egy ilyen értelmezés lehetőségét kétségtelenül magában rejtette. Hanem az, hogy bármi lett legyen is a Tervezetben, miért választották az illetékesek a probléma megoldásának ezt a « radikális » módját. Hiszen a vezetőség az ultimátumra adott válaszában is nyilvánvalóvá tette — ha addig félreérthető lett volna —, hogy a Tervezetét a tárgyalási folyamat részének tekinti, vitaalapnak és nem ultimátumnak. Hogy ki és mi van a döntés mögött, erre a kérdésre pontos választ adni ma sem igen lehet. A szállongó hírek és találgatások talán csak abban közösek, hogy a döntés mögött a kultúrpolitikát irányítók jelentős véleménykülönbségét sejtik. Vannak, akik az írószövetségi és miniszteriális tisztviselők elhamarkodott lépésének látják a döntést. Valószínűbb azonban, hogy egyetlen akarat gördült végig — ha nehézkesen is — az apparátuson.

Röviddel a felfüggesztést követően összehívta a Titkárság a Választmányt. Azt a választott testületet, amelynek feladata két kongresszus közötti időszakban az Írószövetség irányítása. Amikor a felfüggesztést kimondó ülésen a FIJAK vezetősége kijelentette, hogy véleménye szerint egy ilyen jelentőségű kérdésben a Választmány lenne illetékes dönteni, s ha a Titkárság nem így gon-

dolja, majd igyekeznek gondoskodni róla, hogy maguk a Választmány tagjai kezdeményezzék a testület összehívását, Tóth Dezső leszögezte, hogy amíg ehhez a Titkárság hozzájárulása kell, addig ebben a kérdésben nem lesz összehívva a Választmány. Hogy meglepetésre gyorsan összehívták, valószínűleg annak köszönhető, hogy belátták, mégiscsak jobb lesz, ha ők gondoskodnak a választmányi tagok helyes tájékoztatásáról és orientálásáról.

A választmányi ülés felszólalói — egy-két kivétellel — helytelenítették a Titkárság lépését. Testületüket ért sérelemnek látták, hogy a Titkárság megkérdezésük nélkül hozta meg a döntést. A felelős vezetők azonban a félreértéseket eloszlatandó, közölték a tagsággal, mielőtt az elégedetlenség valami kézzelfogható eredményre vezetett volna, nem azért hívták őket össze, hogy itt most utólag szavazzanak a döntésről, csupán tájékoztatni kívánták őket a FIJAK helyzetéről, s a kibontakozás lehetőségeiről kellene beszélni. A Választmány ezt némi morgás után tudomásul vette. Az eszmecsere végül is azzal zárult, hogy a Titkárság a következő hetekben ki fogja dolgozni a FIJAK újjászervezésének irányelveit, s azt majd a legközelebbi választmányi ülés elé terjeszti. Ahol a FIJAK vezetőségét is meghallgatják. Néhányan ugyanis kifogásolták, hogy nincsenek jelen a FIJAK képviselői, amikor róluk tárgyalnak.

A vezetőség magatartását a felfüggesztést követően lényegében a passzivitás jellemezte. Várták a Titkárság újabb lépéseit, amelyekre ismét reagálniuk kell. Ez a passzivitás logikusan következett korábbi aktivitásuk természetéből. Amikor januárban elvállalták a Kör vezetését, a belülről gyakorolt kritikának, a keretek folyamatos tágításának, a belső reformok politikájának útját vállalták. A felfüggesztés ezt az utat — bizonytalan időre — egyértelműen lezárta. Az általánosabb érvényű magyarázat azonban véleményem szerint a magyar írói társadalom helyzetében van. Sem a FIJAK-on belül, sem az Írószövetség tagságában nincsenek jelentős számban írók, akiknek olvan mondanivalója lenne, ami megéri, hogy kockáztassák, netán elveszítsék a hivatalos keretek nyújtotta lehetőségeket.

A vezetőség várakozó magatartásának konkrétabb oka, hogy úgy érezhették, viszonylag kedvező pozícióban várják a további fejleményeket. A felfüggesztés korántsem az utolsó szó ebben a vitában. Az irodalompolitikusok újjá akarják szervezni a Kört, s ezt aligha tudják megcsinálni az ő közreműködésük nélkül. Arra fognak kényszerülni, hogy ismét velük üljenek le tárgyalni. Ezen a ponton éppen időszerű felvetni a kérdést, miért a Kört függesztették fel az illetékesek, amikor csupán a « vezetőség többségé »-vel volt bajuk. A magyarázat egyszerű. A FIJAK alapszabálya tartalmaz egy olyan kitételt, amelynek értelmében a Titkárságnak joga van felfüggeszteni a Kör működését, ha annak tevékenysége az alapszabályba ütközik. A Kört felfüggeszteni még mindig könnyebb volt, mint megszabadulni a nem kívánatos vezetőségtől. Az utóbbihoz ugyanis össze kellett volna hívni a taggyűlést. S afelől nem lehetett kétsége a Titkárságnak, hogy kedvéért a vezetőség eltávolítását a tagság nem szavazza meg. Más kérdés, hogy a felfüggesztés is jogtalan volt. Hiszen egy fogalmazvány elkészítésében látta az alapszabály megsértését. Márpedig nincs olyan alapszabály, amely eleve alapszabályellenesnek minősítené a megreformálására vonatkozó elképzelések kidolgozását, s a FIJAK-é sem volt az. A vezetőség kezdetben azon az állásponton volt, hogy mivel a felfüggesztés formailag is jogtalan volt, és semmiképpen sem tárgyalási készségének hiánya juttatta a Kört ebbe a helyzetbe, a válság felszámolásában való közreműködésének, bármiféle tartalmi kérdésről folyó tárgyalásának feltétele a felfüggesztés érvénytelenítése.

Rövid néhány hét alatt kiderült, hogy valóban nem fog menni az újjászervezés a FIJAK vezetősége nélkül. Hogy a Titkárság mire számított, milyen lovakat próbált közben megnyergelni, egészen pontosan nem tudható. A későbbiekből azonban ismeretes a KISZ alapszervezet vezetőségének egy akciója. Levélben kérték Aczél Györgytől, mint az Állami Ifjúsági Bizottság elnökétől, az alapszervezetüket ért sérelem jogorvoslását. Az történt ugyanis, hogy az illetékesek elfelejtették megkérdezni a KISZ véleményét a felfüggesztés ügyében. Márpedig az

Ifjúsági Törvény kimondja, hogy minden döntés előtt, amely az ifjúságra vonatkozik, meg kell kérdezni az ifjúsági szervezet véleményét is, a megkérdezésük nélkül hozott döntés érvénytelen. A március 11-i döntés tehát jogi szempontból duplán érvénytelen. Egyrészt azért, mert a Kör, illetve vezetőségének tevékenysége nem sértette meg az alapszabályokat. Másrészt pedig azért, mert a KISZ véleményének megkérdezése nélkül hozták meg. Aczél György válaszlevelében megnyugtatta a KISZ vezetőket, a FIJAK ügyét rövidesen rendezni fogják.

Néhány hetes tapogatózás, készülődés után az Írószövetség Titkársága valóban felvette a kapcsolatot a FIJAK vezetőségével. Meglehetősen különös módon. A titkársági ülésre, amelynek tárgya a válság megoldása, a FIJAK újjászervezésének kérdése volt, Kulcsár Szabó Ernőt és Szilágyi Ákost délelőtt 9-re, Csordás Gábort, Reményi József Tamást és Tóth Erzsébetet 11 órára hívták, Elek Istvánnak, Lezsák Sándornak és Zalán Tibornak nem küldtek meghívót. Mivel Szilágyiék nem voltak hajlandók addig érdemben tárgyalni a javaslatokról, amíg a Titkárság a vezetőség egy részét kizárja, Dobozyék beadták a derekukat, és 11 órától az elérhető közelben tartózkodó Elek és Zalán is csatlakozhatott a többiekhez. Az eljárást aztán azzal próbálták mentetni, hogy nem hivatalos tárgyalásról van szó, a vezetőség mint jogi személy nem létezik, csupán mint magánembereket szeretnék volna megkérdezni a volt vezetőség néhány tagját, hogy mi a véleménye arról a kibontakozási tervről, amelyet a Titkárság kidolgozott. Egy elszólásból aztán kiderült, hogy « Dobozy elvtárs úgy gondolta, azokat, akik demagógabbnak bizonyultak, nem hívja meg ».

A Titkárság elképzelése a kibontakozásra az volt, hogy az általa kidolgozott alapelveket a Kör újjászervezésére a Választmány elé viszi, s a választmányi határozat után kérdezi meg a FIJAK vezetőségét, hogy hajlandó-e az ott elfogadott elvek alapján részt venni a FIJAK újjászervezésben. S ha a vezetőség elfogadja a választmányi határozatot, a Titkárság érvényteleníti a felfüggesztést, és létrehoznak egy bizottságot a Minisztérium, a Titkárság a KISZ és a FIJAK vezetőségének képviselőiből,

amelynek feladata lesz a FIJAK új működési szabályzatának kidolgozása. Ezzel az előzetes megbeszéléssel tehát azt szerették volna biztosítani maguknak, hogy olyan tervet vigyenek a Választmány elé, amit feltehetőleg majd a vezetőség is, pontosabban legalább egy része elfogad az együttműködés alapjának. A vita végül is valamiféle megegyezés kialakíthatóságának reményében ért véget. A Titkárság által javasolt alapelveket módosításokkal elfogadhatónak látta a vezetőség. De továbbra is hangoztatta, hogy a felfüggesztésért őt felelősség nem terheli, éppen ezért nem hajlandó elfogadni a visszavonás előfeltételekhez kötését.

A választmányi ülésen, ahol már jelen lehetett a vezetőség képviselőjében Szilágyi Ákos és Hideg Antal (a Zelei távollétében megbízott KISZ titkár), néhány kisebb módosítással elfogadták a Titkárság javaslatát. Disszónás mozzanat itt is akadt. Szilágyi a kérdésekre válaszolva elmondta, hogyan látja a felfüggesztés történetét a vezetőség, amire Tóth Dezső művelődésügyi miniszterhelyettes, magából kikelve lehordta, úgy állítva be, mintha valami korábbi megegyezést szegett volna meg a történetek felelevenítésével, s a felügyeleti szervek felelősségének felvetésével. Azon a bizonyos előzetes megbeszélésen visszatérő szólam volt, hogy « most már ne bolygassuk a múltat, ne firtassuk a történetek felelősségét, előre nézzünk, a kibontakozás útján-módján gondolkozunk ». A vezetőség azonban nem hagyott kétséget afelől, hogy elengedhetetlennek látja az önkritikát a felfüggesztést kimondó szervek részéről. Az előzetes vita eredményeként a Választmány elé vitt javaslat e tekintetben jelentős haladás volt. Amíg a FIJAK vezetőségének felelősségét csupán bizonyos meggondolatlanságban látta, addig hosszabban szólt a másik félről. A kulturális élet « súlyos problémáit », az irodalmi élet működési zavarait, az Írószövetség Titkárságának munkájában mutatkozó « hiányosságokat » említette a válság kialakulásának okai között. A július 9-i választmányi ülést követően került sor a Titkárság és a Vezetőség hivatalos találkozására, amelynek végén Csák Gyula bejelentette a felfüggesztés

érvénytelenítését, és megalakult a működési szabályzatot előkészítő bizottság.

Éles vita folyt a közlemény szövegéről, amelyben majd a Titkárság bejelenti a felfüggesztés érvénytelenítését. Az elfogadott szöveg a diplomáciai általánosságok nyelvén érintette a felelősséget, a választmányi határozat megfelelő passzusát átvéve. A március 11-i közlemény szövegével összehasonlítva legalább enyhe mentegetőzésnek hatott. Kifejezte annak a kompromisszumnak a szellemét, melynek értelmében a vezetőség tudomásul veszi, hogy Magyarországon nem szokták a téves politikai döntésekért a felelősséget nyilvánosan vállalni, s erre az irodalompolitikai irányítás sem képes. Nem ragaszkodik tehát ahhoz a korábbi követeléséhez, hogy a felfüggesztést kimondó szervek vállalják nyilvánosan az önkritikát. A funkcionáriusok meg magánhasználatra, halkán elismerik, hogy hát igen, lehetett volna ezt talán másképp is.

A Titkárság eztán mégsem azt a szöveget jelentette meg az Élet és Irodalom augusztus 8-i számában, amelyben a felek megegyeztek. A megjelent közlemény már csupán a tényeket említi meg. A Választmány irányelveket fogadott el, s a Művelődésügyi Minisztérium jóváhagyta, hogy a FIJAK a választmányi határozat szellemében újítsa fel működését. Nyilván közbeszólt még valaki, aki úgy ítélte meg, hogy a megfogalmazásában részt vett funkcionáriusok nem képviselték elég következetesen a szocialista kultúrpolitika érdekeit. Ha kétségei lettek volna, ez a kis incidens is figyelmeztethette a vezetőséget, hogy a meccsen, ahova ismét beszállt, ezután sem őrzik majd különös gonddal a játék tisztaságát.

A válságot a november végén megrendezett taggyűlés zárta le, ahol a tagság a januári választást követően először találkozhatott a vezetőségével, és megismerkedhetett végre részletesen az elmúlt hónapok történetével. A hosszú küzdelem eredménye ma már nagyjából felmérhető. Heteken át tartó viták során a korábban említett bizottság — amelyben Elek, Reményi és Szilágyi képviselte a vezetőséget — elkészítette az új működési szabályzat tervezetét, és ezt most a tagság is elfogadta. Megbomlott azonban a harc végére a vezetőség úgynevezett többségé-

nek egysége. Kulcsár Szabó Ernő, Tóth Erzsébet és Zalán Tibor ezen a taggyűlésen kiváltak a vezetőségből, úgy ítélve meg a helyzetet, hogy a megegyezés biztosította jogok és lehetőségek messze elmaradnak az eredetileg követeltektől. Tekintettel az elmúlt hónapok eseményeire, a vezetőség bizalmi szavazást kért maga ellen a taggyűlés végén. Mivel néhány szavazatot leszámítva a tagság egyértelműen kifejezte bizalmát irántuk, illetve az eddig folytatott politika iránt, a vezetőség többi tagja úgy döntött, hogy továbbra is vállalja a Kör irányítását. A kilépők helyére az 1982 februári taggyűlésen választanak új vezetőségi tagokat.

A létrejött kompromisszum leglényegesebb eredménye talán az, hogy a jövőben az alapvető jelentőségű kérdésekben (mint például a felfüggesztés, az éves program elfogadása, stb.) a Titkárság helyett az Írószövetség Választmánya illetékes a döntésben; a vezetőségnek joga van hozzá fellebbezni minden olyan kérdésben, amelyben a Titkársággal nem jut megegyezésre. Ennek biztosítására a Választmány és a FIJAK vezetősége állandóan képviseltetik magukat egymás ülésein. A korábbiakban kb. évi harmincezer forint volt az Írószövetség pénzéből a FIJAK számára felhasználható összeg. Ez most kb. százezer forintra emelkedik. Bizonyos társadalmi szervektől (KISZ, Művészeti Alap) eddig is kaphatott támogatást a FIJAK, a jövőben az ilyen jellegű pénzszerzési lehetőségek kibővülnek, mindennemű anyagi támogatást felhasználhat, amit a Művelődésügyi Minisztérium engedélyez. Közvetlenül a kezébe kap egy ösztöndíjat. (E díj fölött persze az állami vétó lehetősége ott van.) Évente tizenkét kötetből álló sorozatot indíthat valamelyik nagy könyvkiadónál. A köteteket társadalmi szerkesztőbizottság állítja össze, amelyben a FIJAK képviselőinek többsége lesz. Demokratikusabbá válik a titkár választása. Eddig a megválasztott vezetőség joga volt eldönteni, hogy ki legyen közülük a titkár, a jövőben ez is a taggyűlés feladata. Ez kevesebb lehetőséget ad a választás manipulálására. A korábbiakban többnyire a Titkárság befolyása alatt történt a választás, s gyakran már az előzetes megbeszélésen eldőlt a titkár személye. Teljesült

még néhány kisebb jelentőségű követelés. A jövőben elmarad a « fiatal » jelző, és a szervezet neve egyszerűen József Attila Kör lesz. (Aminek ugyan a korhatár eltörölésével együtt lett volna értelme.) Lehetősége lesz a JAK tagjainak, hogy hetente egyszer az Írószövetség helyiségeiben úgynevezett klubnap keretében találkozzanak, vita-, és felolvasóesteket, stb. rendezzenek.

Az eredmény korántsem fényes. Önállóságról, független irodalmi vállalkozásokról szó sincs. A JAK minden moccanása továbbra is a központilag irányított és ellenőrzött intézményrendszer keretei között megy végbe. De talán a jövőben jobbak lesznek a feltételei, hogy tagsága érdekeit képviselje és megvédje, és lazább lesz a függősége az irányító szervektől. A leglényegesebb óhajok, vágyak, követelések nem teljesültek, az irodalompolitika kimondta a maga kategórikus nem-ét, mégis történt egy lépés hogy az írótársadalom saját igényeihez igazítsa az irodalmi életet.

(A Budapestről érkezett szöveget néhány ponton tömörítettük.)

Kelet-Európa jövője

A « Szolidaritás » programja

Ezt a programot fogadta el hosszú vita után 1981 októberében a « Szolidaritás » első országos kongresszusa.

Kik vagyunk és hová tartunk?

A *Szolidaritás* független és autonóm szakszervezet Lengyelország történelmének leghatalmasabb tömegmozgalmából, az 1980-as sztrájkokból született. Hazánk népének szenvedései és csalódásai, reményei és vágyai hívták életre. A *Szolidaritás* a lengyel társadalom lázadásának gyümölcse az emberi és állampolgári jogok megsértésével, politikai diszkriminációval és gazdasági kizsákmányolással terhes három évtized után; tiltakozás a fennálló hatalommal szemben.

A történelem megtanított bennünket arra, hogy nincsen kenyér szabadság nélkül. Mi nem csupán kenyeret, vajat és kolbászt akartunk, hanem igazságosságot, demokráciát, igazmondást, törvényességet, emberi méltóságot, vélemény szabadságot, egy megújult köztársaságot is. A gazdasági tiltakozó akciók szociális, majd pedig szükség-szerűen morális tiltakozássá váltak. Ezek a mozgalmak nem egyik napról a másikra születtek. Az 1956-ban Poznanban és 1970-ben a tenger melléken kiontott munkásvér lüktet bennük, örökösei 1968 diáklázadásának, Radom és Ursus 1976-os szenvedéseinek. Bennük folytatódtak a munkások, az értelmiségiek és a fiatalok független akciói, az egyház értékőrző erőfeszítései és valamennyi küzdelem, amelyet hanzánkban az emberi méltóságért

vívtak. A szakszervezet hű marad e harcokhoz, melyekből született.

Szervezetünk egyesíti magában a szakszervezet és egy nagy társadalmi mozgalom sajátosságait; ebből fakad erőnk és feladatunk jelentősége. A *Szolidaritás* létének köszönhető, hogy új erőre kapott a lengyel társadalom, új remények fűtik, nem elveszett, széttöredezett, szervezetlen tömeg többé. Most lehetővé vált a valódi nemzeti megújulás. Szakszervezetünk — minthogy Lengyelország munkásságának többségét képviseli — e megújulás hajtóereje kíván lenni.

A *Szolidaritás* különféle társadalmi rétekeket képviselő, más-más politikai és vallási nézeteket valló, többféle nemzetiségű embert fog össze. De egyesít bennünket, hogy valamennyien felláztunk az igazságtalanság, a hatalommal való visszaélés és az egész nemzet nevében történő szólás és cselekvés jogának kisajátítása ellen. Egységbe fog minket a tiltakozás az állammal szemben, mely az állampolgárt tulajdonaként kezeli. Nem tűrhetjük, hogy a dolgozó embereknek nincsenek megfelelő eszközei az önvédelemre az állammal szemben. Szembeszállunk azzal az elvvel, amely a feltétlen politikai engedelmességet jutalmazza, ahelyet, hogy a kezdeményezést, a cselekvést ösztönözné. Egyesít minket, hogy elutasítjuk a közéleti hazugságot, hogy tiltakozunk a nemzet kemény munkájának eltékozlása ellen.

De mi nem csak a tagadás erői vagyunk: egy igazságos Lengyelországot akarunk fölépíteni.

Minden tett alapja az ember megbecsülése. Az államnak szolgálnia kell polgárait, nem pedig uralkodnia rajtuk. Nemzeti megújulásunkat a célok helyes hierarchiájának helyreállításával kell kezdeni. A *Szolidaritás* értékrendszerének forrásai a keresztény etika, nemzeti és munkás tradícióink, valamint a munka világának demokratikus hagyományai. Nem mondunk le a néphatalom elvéről, de ez nem jelentheti egy, a társadalom fölé helyezkedő és annak nevében intézkedő csoport hatalmát.

A társadalomnak joga van a nyílt beszédhez, a társadalmi és politikai álláspontok sokféleségének kifejtéséhez. Alapvető számunkra a szabadság és a teljes függetlenség.

A *Szolidaritás* mint tömegmozgalom létrejötté gyökeresen megváltoztatta az ország helyzetét. Lehetővé vált az államtól független társadalmi intézmények megalakítása, s ezek léte jelenti a leglényegesebb változást hazánk társadalmi és politikai viszonyaiban.

Megváltoztak a hatalom gyakorlásának feltételei. A gdanski, a szczecini és a jestrzebiai megállapodásoknak megfelelően a hatalomnak számolnia kellett volna a társadalom akaratával és kontrolljával. Gazdasági reformra, az állam és az állami intézmények reformjára lett volna szükség.

A mai kormányzati rendszer, mely a párt és az állam központi szerveinek mindenhatóságán alapul, romba döntötte az országot. A változásokat már több mint egy éve halogatják, pedig nem lehet többé a régi módon kormányozni. A helyzet egyre romlik, nagy léptekkel haladunk a katasztrófa felé. Az elmúlt évben a társadalom fáradtsága, kiábrándultsága ellenére türelemmel volt még, bebizonyította elszántságát. A *Szolidaritás* alapvető feladatának tartja, hogy rövid és hosszú távon mindent tegyen, ami az országot a romlástól, a népet a nyomortól, az elkeseredéstől és az önrombolástól megmentheti. Erre az egyetlen lehetőség az állam és a gazdaság megújítása a demokratikus úton megvalósuló társadalmi kezdeményezések révén. Tudjuk, a lengyel társadalom azt várja tőlünk, hogy tevékenységünk békés életet teremtsen az emberek számára. A nemzet nem bocsátja meg azon eszmék elárulását, amelyek megvalósításáért a *Szolidaritás* létrejött. Nem menthető a legjobb szándékú cselekedet sem, ha vérontáshoz, az ország anyagi és szellemi javainak rombolásához vezet. Céljainkat fokozatosan kell tehát megvalósítanunk, csak így számíthatunk minden egyes lépésünk során a társadalom támogatására.

Felelősségérzetünk arra kötelez bennünket, hogy világosan lássuk a II. világháború után kialakult európai erőviszonyokat. A megújuláshoz vezető nagy célkitűzéseinket a nemzetközi szövetségi rendszer megsértése nél-

kül kívánjuk megvalósítani. Büszkeségtől, hazaszeretettől és hagyományainktól lelkesített nemzetünk értékes szövetséges lesz, mihelyt önként és tudatosan vállalja elkötelezettségeit.

A szakszervezet álláspontja a válságról és a gazdasági reformról

A jelenlegi válságot a gazdasági és politikai rendszer, valamint egy olyan kormányzat idézte elő, amely nem vett tudomást a társadalom szükségleteiről, megakadályozott minden reformkísérletet és hatalmas külföldi kölcsönöket herdált el. A szakszervezet nem támogatja a kormány által bejelentett válságellenes és stabilizációs programot, mert ez csak részben aknázza ki lehetőségeinket, és nem élvezi a társadalom bizalmát. Ahhoz, hogy mielőbb kilábalhassunk a válságból a hatalomnak hitelessé kell tennie döntéseit, ezért azt kívánjuk, hogy a válságellenes intézkedéseket a társadalom ellenőrizze. A döntések hitelét az teremti meg, ha a gazdaság irányítását társadalmi és szakmai tekintéllyel rendelkező emberek veszik kezükbe.

1. *tézis:* követeljük egy olyan demokratikus és önkormányzati reform bevezetését a vezetés minden szintjén, amely lehetővé teszi a terv, az önállóság és a piac összehangolását az új gazdasági és társadalmi rendszerben.

1. Meg kell szüntetni a gazdaság hatalmi szóra épülő irányítási rendszerét, amelyben a gazdasági hatalom a pártapparátus és a bürokrácia kezében van. Elengedhetetlenül fontos a gazdasági adminisztratív apparátus és a politikai hatalom szétválasztása.

2. Az új gazdasági szervezeti rendszer alapegysége a társadalmasított vállalat, amelyet a munkástanács által képviselt dolgozók irányítanak, és a tanács által pályázat alapján kinevezett és visszahívható igazgató vezet. A vállalat a rábízott javakkal a társadalom és dolgozói érdekeinek megfelelően rendelkezik. Munkájában a gazdaságosság elvét érvényesíti. Az állam a vállalat működését rendeleti úton és gazdasági eszközökkel — árak, adók, kamatláb stb. — befolyásolhatja.

3. Meg kell szüntetni a piac adminisztratív korlátozását. A központi szervek nem korlátozhatják a vállalatok tevékenységét, és nem szabhatják meg piaci kapcsolataikat. Valamennyi vállalat számára biztosítani kell a külkereskedelem lehetőségét.

Fogyasztói szervezeteknek és monopólium-ellenes törvényeknek kell biztosítaniuk, hogy a vállalatok ne kerülhessenek kiváltságos helyzetbe. A fogyasztók jogait törvénynek kell védelmeznie. Az árakat a keresleti-kínálati viszonyoknak kell szabályozniuk.

Társadalmasítani kell a tervezést. A központi terveket nyilvános viták után demokratikusan kell elfogadni. Biztosítani kell a lehetőséget a legkülönbözőbb, így különféle társadalmi szervek kezdeményezésére kidolgozott tervek előterjesztésére. Elengedhetetlenül fontos a kimerítő gazdasági információk nyilvánossága, ami megköveteli a Központi Statisztikai Hivatal társadalmi ellenőrzését.

2. *tézis*: a közeledő tél azonnali és határozott intézkedéseket követel — a szakszervezet tudatja, hogy segítőkész emberek nagy számban állnak rendelkezésre. Feladatok:

1. Közvetlen gazdasági intézkedések (a legfontosabb fogyasztási cikkek biztosítása, az elosztás megszervezése, energiatakarékosság).

2. A kölcsönös társadalmi segítség megszervezése.

3. *tézis*: a dolgozók életszínvonalának védelme közös cselekvést követel a termelés csökkenésének megakadályozására.

A kormánynak tanulmányoznia kell a *Nemzetközi Valutaalapba* és a *Világbankba* történő visszalépés lehetőségeit, és ezeket a közvélemény elé kell tárnia.

Korlátozni kell a beruházásokat. Ki kell használni a felhalmozott többlet anyagkészleteket és berendezéseket, lehetővé téve eladásukat külföldre, valamint hazai magánvállalatoknak. Biztosítani kell a széntermelés fokozását, kitüntetett figyelemmel kell követni a bányavidékek ellátását, ösztönözni kell a szénrel való takarékosságot. Javítani kell a parasztgazdaságok gép- és takarmányellátását. Ez lehetővé teszi az élelmiszertermelés növelését,

minthogy a paraszti gazdálkodás hatékonyabb, mint a szocializált.

A katasztrófális nyersanyag- és energiahiány szükségessé teszi egyes üzemek leállítását. Ezt a gazdasági hatékonyság kritériumai alapján, az elengedhetetlen minimumra korlátozva kell végrehajtani, és csak akkor, ha nincs ésszerű lehetőség a profil megváltoztatására.

A válság időszakában a fegyverkezési kiadásokat szigorúan a minimumra kell csökkenteni.

4. *tézis:* a szakszervezet tudomásul veszi a piaci egyensúly helyreállításának szükségességét egy racionális reformmal összhangban lévő válságellenes program keretében, és a legrosszabb helyzetben lévő rétegek védelmének biztosítása mellett.

A kínálat növelése rövid távon nem elegendő. A kereslet csökkentésének különböző lehetőségei közül (a szakszervezet a *Függelékben* néhány alternatívát ismertet) nyilvános vita után, referendum keretében a lakosságnak kell választania.

5. *tézis:* a válság elleni harcot és a gazdasági reformat társadalmi ellenőrzés alá kell helyezni.

6. *tézis:* a szakszervezet mindenki érdekeit védi, de különös figyelmet fordít a legszegényebbekre.

(A javasolt intézkedések felsorolása.)

7. *tézis:* ma a legfontosabb probléma az élelmiszerellátás megoldása: biztosítani kell a jegyek fedezetét, az élelmiszereket társadalmi ellenőrzés mellett kell elosztani.

8. *tézis:* a szakszervezet nem fogadhatja el az egyes üzemek és a különböző vidékek közti társadalmi egyenlőtlenségeket.

9. *tézis:* biztosítani kell a munkához való jogot, módosítani kell a bérrendszert.

A minimális bérnek el kell érnie az átlagbér 50 %-át és a létminimum fölött kell lennie.

10. *tézis:* graantálni kell a dolgozók biztonságát és egészségét.

11. *tézis:* a munkához való jog alapja a dolgozók közös érdekeinek védelme legyen.

A szakszervezet által elengedhetetlennek ítélt, mélyre-

ható munkajogi reformnak magában kell foglalnia a következőket:

- mindennemű korlátozás megszüntetése a munka megválasztásában;
- a jogok és kötelességek egyensúlya a munkaszerződésben;
- a szakszervezet jogi lépéseket kezdeményezhet a munka- és biztonsági viszonyokkal kapcsolatban;
- a szakszervezet törvényesen beavatkozhat a megfelelő munkakörülmények és biztonsági követelmények elérése érdekében;
- kollektív szerződések lehetősége;
- a munkaügyi konfliktusok során független és paritásos bíróságok döntenek;
- a béreket, a szabadságot, a biztonságot érintő fegyelmi büntetések eltörlése;
- munkahelyek létesítése a terhes nők számára, a bebörtönözöttek munkájának törvényes védelme.

Szolidáris társadalom, közös politika

12. tétel: a szakszervezet az Alkotmány értelmében minden olyan kezdeményezést támogat, amely a legsürgősebb igények kielégítésére irányul.

A centralizált rendszer bebizonyította cselekvésképtelenségét és hatástalanságát. A társadalompolitikát az alábbi elvek alapján kell társadalmasítani:

1. A szakszervezet maga határozza meg tevékenysége alapvonalait és súlypontjait.

2. A vállalatoknál a munkahelyi bizottság főként a munkakörülményekre, a fizetésekre és a foglalkoztatásra felügyel; a lakóhelyeken a szakszervezet további feladatokat lát el. A vállalati bizottságoknak együtt kell működniük a környékbeli szervezetekkel, és ha befolyásuk erre lehetőséget ad, támogatniuk kell a helyi öngazgatást.

3. A lakosság helyi öngazgató csoportjai, a közösségi érdekeket érintő tevékenységet folytató bizottságok közreműködnek a nemzeti önkormányzat kialakításában, mely utóbbira vár az a feladat, hogy országos érvényű döntéseket hozzon, s összeegyeztesse az eltérő érdekeket.

13. *tézis:* a szakszervezet védi a család jogát szükségletei kielégítésére és a társadalmi tudat kifejtésére.

(A nők védelmével, a szociális gondoskodással kapcsolatos célkitűzések ismertetése.)

14. *tézis:* a szakszervezet védi az idősek, a rokkantak és a súlyos betegek jogait.

15. *tézis:* a természetet fenyegető veszély miatt a szakszervezet különös figyelmet szentel az egészségvédelemnek.

16. *tézis:* a szakszervezet a környezet védelméért folytatott közdelemben.

A környezet védelme megköveteli:

1. a társadalmi célok elsőbbségének elismerését a termeléssel szemben;

2. az ennek megfelelő intézkedéseket és ezek nyilvánosságra hozatalát;

3. a természet rombolásának gazdasági szintű számbavételét, nem szennyező és veszélytelen eljárások bevezetését;

4. az egészséges környezeti viszonyok helyreállítását, a természeti tájak jobb kihasználását.

(A felsorolt célkitűzésekből következő konkrét követelések, intézkedések részletezése.)

17. *tézis:* a szakszervezet követeli a lakosság lakáshoz való elemi jogainak tiszteletben tartását, és a lakáshelyzet javítását szolgáló erőfeszítéseket.

18. *tézis:* a szakszervezetnek gondot kell fordítania arra, hogy minden dolgozónak legyen elegendő szabadideje, és hogy azt művelődésre fordíthassa.

A szakszervezet küzd az ötnapos munkahét fokozatos bevezetéseért, akciót folytat azért, hogy a vállalatok pénzügyi támogatásával mindenki megfelelően kihasználhassa a szabadságát.

Az önkormányzati köztársaság

19. *tézis:* az önkormányzati köztársaságban a demokrácia alapját a társadalmi, politikai és kulturális eszmények pluralizmusának kell alkotnia.

1. Lengyelország közéletének alapvető reformokra van szüksége az önrendelkezés, a demokrácia és a pluralizmus eléréséhez. Egyformán küzdünk az állam intézményeinek átalakításáért, valamint független, önigazgató intézmények kifejlesztéséért a társadalmi élet minden területén. Csakis így biztosítható, hogy a közélet intézményei összhangban álljanak az ember igényeivel, a lengyel nép társadalmi és nemzeti törekvéseivel. Szükségesek ezek a változások a gazdasági válság legyűréséhez is.

2. Szakszervezetünk kész együttműködni az 1980 augusztusa után alakult és a *Szolidaritás* átfogó mozgalmához tartozó többi szakszervezettel, azaz az egyéni gazdálkodók, a kisiparosok, a magánszállítók szakszervezeteivel, valamint más független szakszervezetekkel is, amelyeknek a fennálló és megváltoztatandó törvények tiltják, hogy mozgalmunkhoz csatlakozzanak. Lengyelországban ma alapvető jelentőségű a dolgozók számára a szakszervezeti egyesülés, a szakszervezet megválasztásának szabadsága. Ezért a szakszervezeti törvény, mely a fenti szabadságok biztosítója, a legdrágább kincsünk.

3. Különleges kapcsolatokat tartunk fenn a *Független Diákszövetséggel* és más ifjúsági szervezetekkel, például a cserkészmozgalommal. Ezek a szervezetek a legkülönbébb természetű nehézségekkel küzdenek; szükségesnek tartjuk egy új törvény megszavazását, mely biztosítja az egyesülés teljes szabadságát.

4. Támogatunk minden olyan kezdeményezést, amely a társadalom számára különböző társadalmi-politikai és gazdasági programokat javasol. Ellenezni fogjuk viszont szakszervezetünk vezetőinek politikai pártok alakításával kapcsolatos esetleges törekvéseit.

20. *tézis*: az önigazgatású köztársaság biztosítója az autentikus önkormányzat.

21. *tézis*: a jogilag és pénzügyileg önálló területi önkormányzati szerveknek valóban képviselniük kell a helyi lakosság érdekeit.

A területi önkormányzatnak a szabad választások elvén, mindenki választhatóságán és a jelöltek egyenlőségén kell alapulnia. A jelöltek számára lehetővé kell tenni, hogy ismertethessék álláspontjaikat. A következő tanácsi vá-

lasztásoknak ilyen körülmények között kell lezajlaniuk. E kérdésben a *Szolidaritás* szigorúan kitart álláspontja mellett. 1981 december végéig a választási rendszer tervezetét az Országgyűlés elé terjesztjük.

A területi önkormányzati szerveknek a területüket érintő összes ügyben döntési joggal kell rendelkezniük. Az állam ellenőrző szerepe működésük törvényességének megállapítására korlátozódik. Vitás esetekben az illetékes bíróságok döntenek. A területi önkormányzati szervek gazdasági tevékenységet is folytathatnak, és együttműködhetnek egyéb önkormányzati szervekkel; jogi személyként kell szerepelniük, és megfelelő pénzügyi eszközök előteremtésére is jogot kell kapniuk.

22. *tézis:* az önkormányzati intézményeknek helyet kell biztosítani a legfelső államhatalmi szervek működésében.

A szakszervezet számára feltétlenül biztosítani kell a törvényhozásban a kezdeményezés jogát. Meg kell vizsgálni egy, az államhatalom legfelső szintjén működő önkormányzati szervezet létrehozásának kérdését. Ez ellenőrizné a gazdasági reformprogram megvalósítását és a helyi önkormányzati szervezetek munkáját.

23. *tézis:* a rendszernek biztosítania kell az alapvető állampolgári jogokat, tiszteletben kell tartania minden állampolgár és valamennyi közéleti intézmény egyenlőségének elvét.

Független alkotmánybíróságot (vagy a Legfelső Bíróságon belül egy megfelelő tanácsot) kell létrehozni, amely elbírálja az új törvények alkotmányosságát és az egyéb rendelkezések, jogszabályok törvényességét, valamint a hazai törvénykezés és a nemzetközi szinten elismert emberi jogok összhangját. Módosítani kell a gyülekezésre, egyesülésre és azt útlevelekre vonatkozó törvényeket. Nyilvánossá kell tenni a politikai életet és ennek dokumentumait. A titkos döntések körét törvény által kell pontosan meghatározni.

24. *tézis:* az igazságszolgáltatásnak függetlennek kell lennie, az erőszakszervezeteket társadalmi ellenőrzés alá kell helyezni.

A gazdasági ügyeket az állam hatásköréből az általános igazságszolgáltatás hatáskörébe kell utalni. A bíróságok

működésében változtatásokat kell végrehajtani az igazságügyi apparátus helyes működésének biztosítására.

A rendőrség szerepének a közrend fenntartására és az állampolgárok biztonságának védelmére kell szorítkoznia.

Rendeletet kell hozni az elítéltek jogairól és kötelességeiről.

25. *tézis:* a törvényesség szellemében senki sem vonható felelősségre meggyőződése miatt, és nem kötelezhető arra, hogy lelkiismeretével összeegyeztethetetlen módon cselekedjék.

Feltétlenül szükséges a Büntető Törvénykönyv ezzel kapcsolatos paragrafusainak módosítása.

26. *tézis:* az ország romlásáért felelős személyeket bűnvádi eljárás alá kell vonni.

Magyarázatot követelünk az 1956-os poznani, az 1970-es tenger melléki munkásfelkelésekkel, az 1968-as diák-megmozdulásokkal kapcsolatos megtorló akciókra, az 1976-os radomi és ursusi mészárlásokra, az 1981-es bydgoszcki provokációra, követeljük a felelősök nevének nyilvánosságra hozatalát és a törvény teljes szigorával történő megbüntetésüket.

Hasonlóképpen kell eljárni azokkal szemben is, nem kímélve a párt és a kormány legfelső vezetőit sem, akik 1970 és 1980 között az országot a gazdasági összeomlásba sodorták. Ha december elsejéig az eljárás nem kezdődik meg, az országos bizottság népbíróságot állít fel, amely nyilvános per során hozza meg határozatát.

27. *tézis:* Lengyelország ifjú nemzedékének fizikai, szellemi és morális fejlődéséhez megfelelő körülményeket kell biztosítani.

A szakszervezet szemben áll az olyan törekvésekkel, amelyek a képzési rendszert a hatalom ideológiai, fizikai és gazdasági érdekeinek rendelik alá.

A szakszervezet támogat minden olyan tevékenységet, amely a hátránvos helyzetűek érdekében, a káros szenvedélyek elleni küzdelemmel kapcsolatosan és a fiatalok különféle egyesületei, szervezetei létrehozásáért folyik. Küzd azért, hogy a szülők valóban részt vehessenek a képzés céljainak, irányának és módszereinek meghatározásában.

28. *tézis*: a kultúrát és az oktatást mindenki számára elérhetővé kell tenni.

A szakszervezet kötelessége, hogy részt vegyen egy kulturális akcióprogram kidolgozásában, szoros együttműködésben az önkormányzati szervekkel, valamint a különböző társadalmi, művészeti és tudományos egyesületekkel.

29. *tézis*: a szakszervezet támogat és védelmez minden, a nemzeti kultúra és oktatás önkormányzatára vonatkozó független kezdeményezést.

30. *tézis*: a szakszervezet támogatja a tudományos kutatás szabadságát és a tudományos intézmények önkormányzatát.

31. *tézis*: a szakszervezet az élet valamennyi területén küzd a hazugság ellen, mivel társadalmunk azt kívánja, hogy igazságban élhessen és erre joga is van.

Elvetjük, és csak ideiglenesen, kényszerből fogadjuk el a cenzúrát a tájékoztatásban. Elfogadhatatlannak tartjuk a cenzúrát a tudományban és a művészetben. A cenzúra nem korlátozhatja a nép jogát múltja, történelme és irodalma megismerésében. A hazugság legveszedelmesebb eszköze a propaganda nyelvezete; a szakszervezet harcol a nyelv tisztaságáért.

32. *tézis*: a tömegtájékoztatási eszközök a társadalom tulajdonát képezik. A társadalmat kell tehát szolgálniuk és a társadalom ellenőrzése alatt kell állniuk.

Felül kell vizsgálni a rádió- és televízió-bizottságot létrehozó törvényt, és egy olyan ellenőrző szervezetet kell felépíteni, amely a kormány, a pártok, a szakszervezetek, a vallási és társadalmi szervezetek, az értelmiség, a rádió és televíziós alkalmazottak képviselőiből áll. A műsorról e szervezet fog dönteni.

A megállapodásoknak megfelelően követeljük a központi és területi rádió és televízió állomásoknál a *Szolidaritás* önálló szerkesztőségeinek létrehozatalát.

A szakszervezet hírügynökséget, fotó- és filmügynökséget, kiadót fog alapítani, valamint az Alkotmánnyal összhangban, önálló rádióállomást.

A szakszervezet életének alapja a demokrácia, a többség akarátának elfogadása és a kisebbségi nézetek tiszteletben tartása. Az akcióegységet a vezetők demokratikus módon hozott döntéseinek elfogadása szavatolja.

33. *tézis:* szervezetünk tagjainak jogukban áll korlátlanul hangot adni véleményüknek és kívánságaiknak, szabadon szervezkedni a közös célok megvalósítása érdekében.

A szakszervezeti tevékenység hatékonysága a tagok közti különféle kapcsolatoktól, ezek gyarapodásától függ. A bázis-kapcsolatok a tagok között az üzemi szekciókon belül jönnek létre. E szekciók *területi szervezetekben* egyesülnek. Arra kell törekedni, hogy a területi szervek hatékonyan befolyásolják az állami adminisztrációt.

Különböző *összekötő szervek* is létrejöttek az üzemi szekciók és a területi központok között. Ezek fő feladata az információnyújtás és tanácsadás, a lakosság érdekeinek helyi szintű védelme, nyomás gyakorlása a helyi hatalmi szervekre.

A *szakmai és iparági részlegek* a dolgozók különböző csoportjainak érdekeit képviselik, speciális problémáikat közvetítik.

A szakszervezet fő tevékenységi módszere célkitűzéseinek, a megvalósítás eszközeinek, valamint társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekkel kapcsolatos álláspontjainak népszerűsítése. Információs hálózatunkat versenyképesse kell tenni a « párt-állam » által monopolizált eszközökkel.

- A « Solidarnosc » hetilap példányszámát egy millióra kell emelni;
- az egész országban terjeszthető napilapot kell létrehozni;
- regionális napi- és hetilapokat kell kiadni;
- az üzemi és területi bizottságok mellett könyvtárakat kell létesíteni.

34. *tézis:* a szakszervezeti fórumok döntéseinek és tevékenységének a tagság véleményének és szándékainak valóságos ismeretén kell alapulnia.

A döntéseknek a többség álláspontját kell követniük. Biztosítani kell, hogy a tagság megismerhesse valamennyi hivatalos esemény anyagát. A vezetőknek rendszeres kapcsolatban kell lenniük választóikkal, és együtt kell működniük az alacsonyabb szintű szervekkel.

A nemzeti és területi bizottságok mellett szakszervezeti aktivistákból és szakemberekből álló témabizottságokat kell létrehozni a felmerülő problémák (pl. fizetések, munkakörülmények stb.) megvitatására.

Ugyanakkor létre kell hozni a társadalmi-szakmai munkaközpontokat, melyek a szakszervezet számára szakvéleményeket és programokat állítanak össze. Ezek a függetlenül tevékenykedő központok tekintéllyel bíró aktivistákból és a szakszervezeti vezetés által kinevezett szakemberekből állanak. A programbizottságok az üzemi szervek követelési és elképzelései, valamint a munkaközpontok anyagai alapján közvéleménykutatást végeznek a tagság körében. A válaszok feldolgozása után folyamatosan tájékoztatják a vezetőket a tagság véleményéről; javaslatokat tesznek az információs és propagandamunkával kapcsolatban, és programtervezeteket nyújtanak be.

A szakszervezeteken belül be kell vezetni a közvetlen demokrácia bizonyos formáit. A legfontosabb ezek közül a referendum, amely különböző szinteken folyhat le. Országos referendum szervezéséről a nemzeti bizottság dönt.

35. tézis:

1. A dolgozók és a szakszervezethez tartozó állampolgárok érdekvédelmének alapvető eszközei a tárgyalások és megállapodások, ha azonban ez az út nem járható, a tiltakozás eszközéhez kell folyamodni.

2. Súlyos konfliktushelyzetekben a szakszervezeti vezetőknek tárgyalniuk kell az illetékes hivatalos szervekkel. A tárgyalások előtt konzultálniuk kell az érdekelt szakszervezet tagjaival, ismertetve a tárgyalások tartalmát, célját, taktikáját és a kérdés elemzését. A tárgyalásoknak nyilvánosan kell lezajlaniuk.

3. Ha a tárgyalási kísérletek kudarcot vallanak, a szakszervezeti vezetők tüntetéseket és tiltakozó akciókat szervezhetnek. Ezek során világos célkitűzéseket kell hangsúlyozni, és lebonyolításukat gondosan meg kell szervezni.

A sztrájk, káros gazdasági következményei miatt, a tiltakozás legvégső formája.

A vezető szervezeteknek minden szinten el kell készíteniük olyan rövid- és hosszótávú akciók tervét, melyek révén sikerrel lehet az esetleges veszélyekkel, mint például a szükségállapot vagy az agresszió, szembeszállni.

4. A tárgyalásokkal, tiltakozó akciókkal, kompromisszumokkal és a végső megállapodásokkal kapcsolatos döntések előtt gondosan tanulmányozni kell az érdekelt tagok véleményét.

36. *tézis:* a *Szolidaritás* minden tagjának joga és kötelessége a szakszervezeti fórumok bírálata és ellenőrzése. A képviseleti szervek a vezetők munkáját interpelláció és bizalmi szavazás útján ellenőrzik.

Az új társadalmi szerződés

37. *tézis:* a *Szolidaritás* új társadalmi szerződést követel.

Ahhoz, hogy az ország a válságból kilábalhasson, meg kell valósítani a népfelkelés alkotmányosan biztosított elvét.

A válság felszámolását célzó egyezménynek meg kell mutatnia a válságból kivezető utat.

A gazdasági reformról szóló egyezménynek az üzemek irányítását az ott dolgozók kezébe kell adnia egy olyan rendszer keretei között, mely összhangot teremt a piac törvényei és a tervezés között.

Az önkormányzati köztársaságra vonatkozó egyezménynek meg kell határoznia a közélet, az Országgyűlés, a politikai, területi, gazdasági, bírósági, az oktatással kapcsolatos stb. hatalmak demokratizálásának útját és eszközeit. Olyan legyen ez az egyezmény, hogy összefogja mindazt, ami Lengyelországban nemzeti, demokratikus és emberséges, hogy kifejezze mindazt, amiben nincs közöttünk nézetkülönbség.

(Erősen összevont szöveg.)

Leverték-e a lengyel népet ?

A Párizsban élő politikai filozófus, Claude Lefort, a francia baloldali értelmiség egyik legmarkánsabb képviselője. A magyar forradalomról szóló elmélkedését sorozatunk 9-10. számában közöltük. Alábbi cikke az *Esprit* c. folyóirat 1982. márciusi lengyel különszámában jelent meg.

Amikor jó egy éve az *Esprit* számára fölvezoltam a lengyel helyzetet, rámutattam, hogy milyen bizonytalanság övezi a kommunista rendszert megrázkódtató tömegmozgalom jövőjét. Ezt nem egyszerűen óvatosságból tettem, vagy azért, mert féltem, hogy rám cáfolnak a tények, hanem azért, mert nem osztottam azoknak az optimizmusát, akik hittek a rendszer békés átalakulásának lehetőségében; felmértem a « Szolidaritás » harcában jelentkező gyökeresen új elemeket. Mint akkor írtam, « ki kell zárunk annak a lehetőségét, hogy tartós egység alakulhat ki egyrészt a kommunista párthatalom követelményei, másrészt a dolgozók, az értelmiségiek, illetőleg általában véve a népesség elnyomott rétegeinek a kíváncsai között. » Ugyancsak kizártuk azt a lehetőséget, hogy « létrejön majd egy olyan demokratikus kommunizmus, amelyben mind a társadalmi konfliktusok, mind az ellenzéki intézményes megerősítést nyernek ». « Amit ezzel szemben tapasztalunk, írtam, az az, hogy törés állott be a totalitárius rendszerben. »

Ma, néhány hónappal a tömegmozgalom erőszakos elfojtása után a bizonytalanság megmaradt. Ugyanazok az okok, amelyek kétségessé tették, hogy sikerrel járhat, azt is kétségessé teszik, hogy ez a mozgalom vereséget szenvedhet. A törés továbbra is jelen van, sőt még el is mélyült. A népesség és a kommunista hatalom között olyan űr tátong, amelyről nehéz elképzelni, hogyan lehetne kitölteni. A hatalom erőszakos talpraállítása mély ellenérzésekbe ütközik. Megváltozott a konfliktus formája, de megoldásához nem kerültünk közelebb.

A « háborús állapot » kihirdetésével Jaruzelski olyan eszközök birtokába jutott, amelyek elvben megbéníthatják a « Szolidaritás » legaktívabb vezetőit és harcosait, katonai fegyelem alá vetik a lengyeleket, megszüntetik a széthúzást és mindenkit kiszolgáltatnak a kommunista önkénynek. S mi történt a valóságban? A dolgozók engedelmeskednek, amennyire muszáj, de nem szolgálnak. A hadiállapot meghirdetését hadüzenetnek tekintették, és a helyzetet ez a szó fejezi ki a legjobban: háború. Bizonytalanságról pedig azért beszélünk, mert a játszma még nem dőlt el. E bizonytalanság legfontosabb eleme az a központi szereplő, melyet az egyszerűség okából lengyel népnek szoktak nevezni, s amelyet a hatalom — részint akaratlanul is — ellenségévé tett. A szóbanforgó főszereplőt azonban nem lehet stratégiai megközelítésben egységesnek tekinteni. Egyének és kis-közösségek miriádjaiból tevődik össze, amelyeket a totalitáriánizmusról szerzett tapasztalatuk, valamint a létfontosságúvá növekedett szabadságjogok óhajtása hozott közös nevezőre. A szabadság és a méltóság igénye Lengyelországban összefonódott a legelemibb szükségletekkel, ugyanolyan elemi ösztönné vált, mint a létfenntartás vagy az éhség (melyektől egyébként is elválaszthatatlan). Népről egyes számban pontosan ennek az érdek- és igény-egyesülésnek a nevében lehet beszélni. Ezzel nem akarjuk a nemzeti hagyomány és a vallás jelentőségét lebecsülni. De a vallás például csak azáltal válhatott mozgósító, egységesítő erővé, hogy a szabadságvágy átütő létszükségletté vált. Még abban a szakaszban is, amikor a « Szolidaritás » sikere mindenki előtt nyilvánvalóvá tette, hogy az érdekek és

a törekvések egy irányban haladnak, a nép még akkor is sokarcú maradt. Sőt, a demokratikus mozgalom maga is kedvezett ennek a sokarcúságnak. A nép csak a totalitás képzetétől áthatott gondolkodásban áll össze eggyé, olyan egységgé, amelyet aztán a párt megtestesíthet. Az anti-totalitárius forradalom szakít ezzel a képzettel, visszaállítja a különbségek tudatát, s eközben kapcsolatot teremt az egymástól addig elkülönítettek között, közös akaratba fogva őket össze.

Ebből adódik, hogy egy ilyen mozgalom rettenetesen sebezhető. Nemcsak hogy nem sorakozik fel valamilyen tekintély mögé, de minden túlzott központosítástól irtózik, s ezért nem is tud az ellenfél módszereivel egyenértékű, egységes stratégiát követni. Noha megtalálta a helyes választ a kommunista modellre, nem tud hatékonyan védekezni, mert nem jutott olyan intézmények birtokába, amelyek a demokratikus modellt életképessé tennék. Ez a gyengeség megfigyelhető volt abban a szervezetben, amely a népesség reményeit megtestesítette. A « Szolidaritás » szakszervezet azokhoz a tömegekhez hasonlított, amelyeket egybefogott, s még vezetősége is a tagság képére formálódott, akármekkora volt is egyes vezetőinek, s személy szerint Walesának egyébként megkérdőjelezett döntési szabadsága. Jaruzelski december 13.-i offenzívájának sikere is ezt bizonyítja: a « Szolidaritás » szervezete nem volt alkalmas arra, hogy egy ilyen csapásnak ellenálljon. Vezetőségének utolsó ülése jól tükrözi zavarát, s arra való képtelenségét, hogy a küszöbön álló eseményeket előre lássa. Ezért, úgy gondolom, tévedés volt a gdanski megegyezést követő tizenöt hónapban kettős hatalomról beszélni. Csak egy hatalom volt, a kommunista állam, amelynek tekintélye ugyan látványosan szétfoszlott, de amely az erőszak eszközeit továbbra is birtokában tartotta, míg — vele szemben — a « Szolidaritás » egyre növelte tekintélyét, de nem jutott hatalomhoz.

Kertelés nélkül szembe kell néznünk ezzel a gyengeséggel, ugyanis a totalitárius rendszer elleni harc esélyeiről van szó. Annakidején úgy gondoltam — s e nézettel nem álltam egyedül — a lengyel mozgalom legnagyobb, legtalá-

lékonyabb újítása az, hogy megpróbálta megkerülni a kommunista hatalmat, ahelyett, hogy szemből rontott volna neki. Nem vonta közvetlenül kétségbe e hatalom legitimitását, de azt követelte tőle, hogy fogadjon el bizonyos szabadságjogokat; továbbá ügyelt arra, hogy miközben e jogok kivívására mozgósít, ne vigye kenyértörésre a dolgot. Bár világos volt előttem, hogy a követelések dinamikája a valóságban áthágja a kommunista rendszer határait, ez az áthágás kihívás nélkül történt, s annak a konvenciónak a jegyében, hogy van egyrészt a politika, ami a Párt ügye, másrészt a szociális élet, ami mindenkinek az ügye. *«Bizonyos értelemben, írtam, a lengyel mozgalom messzebb megy, mint az összes eddigiek, ámbár látszatra kevésbé radikális, mint amilyen a magyar forradalom volt. E mozgalom ugyanis kilépett abból a dilemmából, amely annak idején a budapesti és prágai eseményeket utalta, vagyis hogy a kommunista hatalmat javítani kell-e vagy szétzúzni, s ehelyett a hatalomtól elkülönülő civil társadalom autonómiáját hirdette meg. A civil társadalom ugyan összeegyeztethetetlen a rendszer természetével, de belülről mond ellent neki azzal, hogy elveit egyszerűen nem veszi tudomásul.»*¹ A decemberi események után az effajta elemzés kételyeket ébreszt, vagy pontosabban — s itt ez a fontos — ha elfogadjuk, hogy helyes képet adott a vállalkozásról, akkor ez utóbbinak a célszerűségét illetően ébred bennünk kétely. A lengyel kísérlet arra számított, hogy a dolgozók követeléseivel szemben a Párt képtelen lesz a társadalom fölötti totális hatalmát fönntartani; ez be is következett, méghozzá várakozáson felüli sikerrel. Egybehangzó tanúságok szerint a Párt tekintélye összeomlott, és a kormányzat képtelennek bizonyult a közügyek továbbvitelére, ideértve a termelést és a közellátást is. Persze lehetséges, hogy a kormány, mint egyesek mondják, tudatosan idézte elő a káoszt. Még ha így volna is, nyilvánva-

¹ Hasonló értelemben elemeztük a lengyel stratégiát a *Magyar Füzetek* 7. számának bevezető cikkében (*«A lengyel földindulás»*). — *A szerk.*

lóan nagy bajban kellett lennie ahhoz, hogy ilyen taktikához folyamodjék. Másszóval még ez is csak a tömegmozgalom erejét bizonyítja. De ugyanezen okból a tömegmozgalom nem tudott pozitív eredményeket felmutatni. A « Szolidaritás » ugyanis egyrészt nem rendelkezett a válság leküzdésére alkalmas eszközökkel, másrészt nem is akart a politikai hatalom ügykörébe vágó dolgokkal foglalkozni. Hallgatólag a szakszervezet a következő elvet követte: *Ti, kommunisták, a kezetekben tartjátok a hatalmat, csak tartsátok. Mi, dolgozók, nem akarjuk azt tőletek elvenni, de tudatában vagyunk jogainknak, és azokért eltökélten harcolni is fogunk. Ha ti tiszteletben tartjátok a jogainkat, mi engedelmességni fogunk.* Kétséges elv, minthogy a kommunista hatalom nem ismer el határokat, de ez a kétség termékeny volt, amennyiben lehetővé tett egyfajta *modus vivendi*-t, mint ezt a gdanski egyezmény s az azt követő kompromisszumok mutatták. Közben viszont a kormány egyre kevésbé kormányzott, nőtt a fejetlenség, s vele együtt az áruhiány, ami a « Szolidaritás »-t új és előre nem látott nehézségek elé állította. Hogy lehet a jogok védelmére szorítkozni, amikor a hatalom realitása köddé foszlik? A szakszervezeti stratégia alapjai inogtak meg. Ezekután már a következő alternatívák között kellett választani: vagy a politikai intézményekben jöjjenek létre változások, szabad választások révén, melyek demokratikus legitimitáshoz vezethetnek, vagy alakuljon valamiféle nemzeti igazgató-tanács, hozzáértő emberekből, akik képesek egy gazdasági reformterv kidolgozására és kivitelezésére; végül helyi szinten induljon meg olyan új szervek alakítása, amelyek elvégezhetik a termelés és az elosztás megszervezését.

A « Szolidaritás » vezetőinek utolsó tanácskozásán ilyesfajta kérdésekről esett szó. S ez az, ami kétségeket támaszt a joggyakorlás és a hatalomgyakorlás elválaszthatóságát illetően. De felvetődik egy másik kérdés is: milyen mértékben szakítottak a « Szolidaritás » harcosai és vezetői azzal az illúzióval, hogy a kommunista rendszer végül is rááll a társadalom demokratizálódására? Elfogadom, hogy ez az illúzió szükséges volt a cselekvéshez, mert nélküle semmit nem lehetett volna kezdeni.

Vitathatatlan azonban, hogy ez az ábránd súlyos következményekkel járt, mint ezt a későbbiek mutatják: innen eredt a túlzott reménykedés a párt úgynevezett liberális szárnyában, a meggyőződés, hogy a józan ész végül is győzni fog az uralkodási ösztön felett a hatalom legintranszigensebb védelmezői körében is; ezért voltak vakok aziránt, hogy a párttagság egy részének meghátrálása és a párt tekintélyének megroppanása ellenére a kommunista hatalom érintetlenül őrizte a megtorlás eszközeit, a milíciát és a hadsereget; s végül innen eredt annak a számításon kívül hagyása, hogy lehetséges olyan ellenlépés, amelyben nem az oroszoké a főszerep.

Ez az utolsó tévedés a legfrappánsabb, de ugyanolyan jelegű, mint a többi. A nemzeti újjászületés és az ebben kialakuló egység lelkesítő mámorában sokan nem is voltak hajlandók olyan ellentámadásra gondolni, amelyet lengyelek, akárcsak a leghitványabbak is, intéznének *az egész nép ellen*; még kevésbé tudták elképzelni, hogy a nemzet hadserege lép majd fel a nemzet ellen, noha tudták, mennyire függ ez a szovjet parancsnokságtól. Igaz: azt, hogy december 13.-a *katonai* pucss volt, a lengyelek már nem gondolták, ilyen sületlenséget csak nyugaton gondolhattak. Lengyelországban mindenki tudja, hogy Jaruzelski és a többi katonai vezető mind csupa megbízható párttag, s hogy a párt civiljei a majdani restauráció reményében adták kezükbe a hatalmat. Annál különösebb, hogy a hatalom e belső tartalékával az utolsó pillanatig senki sem számolt. A népmozgalom mérlegében még egy dolgot kell a gyengeségek oldalára írni: annyira bízott önmagában, hogy jóhiszeműségének egy részét ellenfeleibe is beleképzelte. Walesa csak a legutolsó pillanatban jutott el odáig, hogy, mint mondotta: «*Tovább egy lépést se hátra, a szembenálló fél soha nem volt és soha nem lesz tisztességes*».

*

Elérkezett tehát a gyász ideje? Úgy képzeltük, hogy a magyar felkelés veresége leckéül szolgált a lengyeleknek. Hiú volt-e ez a remény? Igaz-e, hogy a szabadság ügye

kilátástalan Kelet-Európában, akár békés, akár erőszakos eszközökhez folyamodik, akár frontálisan támad az ellenfélre, akár óvakodik a kihívástól? Budapest után Varsó: a lehetetlen kísértése ismétlődik-e meg? Másszóval semmi kilátás nincsen-e addig, amíg töretlenül áll a szovjet uralom, amíg repedések nem keletkeznek a szovjet blokk központjában?

Aki azt mondja, hogy a lehetetlen megkísértése ismétlődik, megfelelkezik arról, hogy a totalitáriánizmus Kelet-Európában, sőt magában a Szovjetunióban is máris fontos változásokon ment át. Fönntartja magát, de ideológiája kétségtelenül elhalóban van. Márpedig, ha a rendszer nem számíthat tömegtámogatásra a kommunizmus elvei alapján, ha nem kelt föl legalább valami homályos reménykedést egy jobb jövőben, ha nem képes arra, hogy a mindenki szeme előtt csillogó ipari és technikai fejlődést valamicske jólétre váltsa át, akkor sokkal gyengébb, mint ezt katonai ereje alapján hinni lehetne. Elterjedt vélemény, hogy e rendszer kiöli az emberekből azt a hitet, hogy valamit tenni lehet. E véleményt cáfolja a szabadságmozgalmak újabb és újabb föllángolása; ezeknek veresége láttán viszont azt szokták mondani, hogy az érdekelteknek nem volt érzékük aziránt, mi az, amit *nem lehet...*

Talán becsületesebb volna kimondani, hogy senki sem ismeri a jogaiktól megfosztott népek tűrőképességének határait, s ugyancsak senki nem tudja, hol húzódik a határ a lehetséges és a lehetetlen között. Annyi bizonyos, hogy ez a határ nemcsak fizikai, hanem a lelkekben is keresendő.

Lengyelországban december 13.-ával a kommunista eszme romokban hever. Hanyatlása jóval korábban kezdődött, hiszen enélkül a « Szolidaritás » nem is jöhetett volna létre. De azt lehetett gondolni, hogy minden cinizmus, korrupció és önhittség ellenére az uralkodó párt még talán képes arra, hogy kiigazítsa önmagát; hogy alapvető szovjet függőség ellenére azért valami kapcsolatban maradt a néppel, amelynek vezetésére vállalkozott. Az új helyzet véget vet e hiedelmeknek. Habár az oroszoknak nem kellett közvetlenül fellépniük, a lengye-

lek nem írnak a javukra semmiféle tartózkodást, hiszen tudják, milyen nyomást gyakoroltak előbb a Kania-féle kormányzatra, majd Jaruzelskire. S ami még fontosabb, a lengyelek most kitapasztalják, milyen kegyetlen represz-szióra képes a dolgozók ellen a nemzeti kommunista hatalom. Ha szovjet csapatok özönlötték volna el az országot, talán maradt volna valami kétértelműség a tiszt-ségükben maradó pártvezetők helyzetében. Mint Kádár esetében 1956-ban, félig foglyoknak lehetett volna őket tekinteni, legalábbis az első pillanatban. De nem ez a helyzet: a Párt pőrére vetkőztetve áll, nem egyéb, mint pusztá katonai hatalom. Győzelemről beszélni ilyen körülmények között: nem elsietett-e? Mint fentebb mondtuk, elmélyült a rendszeren belüli törés. S mind mostanáig semmi sem mutat arra, hogy a hatalom ki tud kecmeregni a megtorlás kritikus periódusából. Hat héttel a hadi-állapot kihirdetése után Jaruzelski első nyilvános beszé-dében kijelenti, hogy ez az állapot tartani fog mindaddig, amíg helyre nem állítják a közrendet és a termelés nor-mális menetét. Olyan áremelkedést jelent be, amelynek életbeléptetését csak terror tudja biztosítani. A technok-raták a gazdaság reformjáról beszélnek, de elismerik, hogy nincsenek meg a föltételei annak, hogy az ehhez szükséges jogokat megadják a dogozóknak. S végül a kormány képtelennek bizonyul a lakosság elemi szükség-leteinek kielégítésére, nincs abban a helyzetben, hogy mint annak idején Kádár tette, a szabadságjogokat élel-miszerre váltsa be. Másszóval ugyanazok az okok, amelyek az erőszak bevezetését előidézték, megakadályozzák, hogy a hatalom lemondjon róla. Lényegében a konfliktus ma-radt az, ami volt.

Miért? Mert nem sikerült a lakosságot megzabolázni. A szakszervezetet ugyan fölszámolták, de a kiszivárgó — részben hivatalos forrásból származó — információk szerint van passzív ellenállás, (bizonyítéka a termelés-csökkenés), és van aktív ellenállás (illegális szakszerve-zeti hálózat, sztrájkok, tüntetések). Mindez kudarcra íté-li a restaurációt. Tartós maradhat-e az ellenállás? Nem tudjuk. A szükségszerűség súlya óriási. Az elemzés azon-ban nem állhat meg a december 13.-i dátumnál.

A népmozgalom gyengesége átüt még azokon a jelenségeken is, amelyekben erejét látni, mégis fölmerül a kérdés, hogy ez a gyengeség nem tartalmazza-e egy új erő csíráit. Talán éppen egy ilyen akciónak, amely beérte a jogvédelemmel és átengedte a hatalomnak az erőszak fegyvereit, köszönhető, hogy válaszul a terrorra, a lakosságban szinte spontán módon, minden jelszó és szervező apparátus nélkül alakult ki az eltökéltség: «nem kiszolgálni». Megkockáztatnám azt a feltevést, hogy itt egy újabb tapasztalatról van szó. A «Szolidaritás» a jogok nevében interpellált a hatalom ellen, melyet nem akart megragadni, de interpellációjában volt egy jó adag *várakozás*. E várakozásnak most vége. S a lengyel nép néma beszéde most ezt mondja: «*Tiétek az erő, de nem kaptok érte semmit.*» Ha nem tévedek, Lengyelország egy egészen extrém erőpróba-hoz érkezett, amelynek a következményeit nem tudjuk belátni, mert hiányoznak hozzá a történelmi precedensek. Ilyen erőpróba csak egy totális rendszerben képzelhető el, amely — régi zsarnokságokhoz hasonlóan, de sokkal jelentősebb eszközökkel — elválasztja az uralmi szférát az ország egészétől. A lengyelek küzdelme La Boétie szavait idézi emlékezetembe: «*Csak hogy a zsarnok egyedül van, nem szükséges harcolni se vele, védekezni se ellene; saját magától pusztul el, feltéve, hogy az ország nem áll be a szolgálatába. Nem kell semmit elragadni tőle, elegendő nem adni neki semmit.*» És még ez a mondat is, ez a felhívás: «*Fogadjátok meg, hogy többé nem szolgáltok és akkor szabadok lesztek. Nem akarom, hogy nekiugorjatok, sem hogy megrendítsétek, csupán hogy ne támogassátok: meglátjátok, hogy mint holmi kolosszus, mely alól kirántják az alapot, saját súlyától fog ledőlni és összetörni.*» («*Discours de la servitude volontaire.*»)

Utópia, mondják majd egyesek. Az; de nem volt valami utópikus a «Szolidaritás» keletkezésében is? Továbbá az volna-e a realizmus, hogy halhatatlannak tekintjük a nagy kolosszust? Csak a szolgaságban volna realizmus?

Amikor aláhúzzuk a passzív ellenállás hatékonyságát, nem akarjuk figyelmen kívül hagyni az erő logikáját.

Mindössze annyit mondunk, hogy nem lehet pusztán e logika ismervei alapján ítélni a népmozgalom sorsáról, nem lehet csak az erővel számolni és elhanyagolni a szolgaság elutasításában rejlő lehetőségeket.

Egyszóval két ellentétes perspektívát tartunk szem előtt. Egyfelől úgy tűnik, hogy a hadseregre és a milíciára támaszkodó Jaruzelski, a Lengyelországra nehezedő szovjet fenyegetés hatása alatt végül is felül kell hogy kerekedjen a fegyvertelen és szövetségesek nélküli lakosságon. Ha nem ér cél, akkor ez azért lesz, mert nem ment eléggé messze a terror gyakorlásában, s föltehető, hogy akkor előbb vagy utóbb az oroszok veszik kezükbe a dolgot. Másfelől meg úgy látszik, hogy a szabadság gyakorlata és a kommunista hatalommal szembeni ellenállás visszafordíthatatlanná vált Lengyelországban, s pusztán erőszakkal nem lehet megbírkózni vele.

A lengyel nemzeti és demokratikus ellenállás témájáról lásd még a Magyar Füzetekben Adam Michnik tanulmányát (1. szám); az ellenzék szervezkedéséről és elveiről közölt ismertető szövegeket (3. szám); sorozatunk 7. számát, amelyet teljes egészében a Gdanskkal megindult új « lengyel földindulásnak » szenteltünk; valamint Marcin Królnak, A. Michniknek és Jacek Kuronnak a forradalom hevében írott elemzéseit (8., illetve 9-10. szám). Előző számunkban olvasható a « Szolidaritás » kongresszusa által Kelet-Európa dolgozóihoz intézett történelmi felhívás is (9-10. sz., 210. o.)

A szovjet modellről való távolodás kilátásai 1982-ben

Milyen jövője van a szocializmusnak Kelet-Európában? Az örök önmagában való körforgás veszélye fenyegeti, vagy pedig vannak-e a belőle való kimozdulásnak — az elfejlődésnek — olyan irányai, amelyek már ma is láthatók és amelyekről legalábbis gondolkodni érdemes?

Körülbelül ezzel a kérdéssel vágtam neki néhány évvel ezelőtt egy fejtegetésnek, amely a magyar forradalom 20. évfordulója alkalmából íródott, s amelynek akkor « a kommunizmus utáni társadalom » címet adtam.¹ Mint ahogy ott bevezetőben megjegyeztem, a kérdés iránti érdeklődést két körülmény lankasztja: az egyik a szovjet főhatalom elmozdíthatatlansága, a másik a fennálló rendszernek az a szokása, hogy a természetét vagy egyensúlyát veszélyeztető törekvéseket jóelőre elfojtja. A két ok egyike is elég volna ahhoz, hogy a jövőről való gondolkodást lefékezze, de a kelet-európai térség történelmi élményeiben (1956, 1968, 1981) a két dolog ráadásul mindig együtt jelentkezik. 1981 decembere után különösen erős az a tudat, hogy amíg a Szovjetunió van és olyan erős, amilyen, semmit sem lehet tenni.

A kérdés elutasításának van azután még egy ideológiai tényezője is. Hadd idézzem itt korábbi dolgozatomat:

¹ A cikket eredetileg franciául írtam és publikáltam a « Varsovie-Budapest, La deuxième révolution d'Octobre » című kötetben (Párizs 1978, Seuil). Magyarított változatban a dolgozatot közölte az Új Látóhatár 1977,4/5. száma.

« Mi az oka annak, hogy a kommunizmus utáni társadalmi alakzatokról beszélni nem csak nehéz vagy nyugtalanító, hanem egyenesen szentségtörés számba megy? Valószínűleg az, hogy kortársaink zöme többé-kevésbé elfogadta, hogy a kommunizmus a társadalmi fejlődés végét jelenti, hogy tehát a kommunizmus után... nincs semmi. Valamilyen « visszatérés »-ről esetleg még szó lehet (a « kapitalizmus »-hoz, a « demokráciá »-hoz), de amennyiben nem a visszatérés, hanem az előrehaladás kérdése kerül szóba, akkor általában csak a kommunizmusnak egy (rózsaszínűre festett) változatával találkozunk. A más lehetséges társadalmi formák szinte gépies elutasítása különösen a kommunista uralom alatti gondolkodást jellemzi; mintha elképzelhetetlen volna egy olyan jövőről elmélkedni, amely túlmegy a kommunizmuson. »

Ezt a lelkiállapotot jellemeztem az « ideológiai rövidzárlat » kifejezéssel. A zárlat a kilátástalanság érzését a marxista időrend öntudatlan elfogadásává alakítja át. A « társadalmi formák fejlődése » a sorsszerűség képét ölti: attól fogva, hogy ráléptünk a szocializmus mozgólépcsőjére, már csak a felsőbb fokok egymást gépiesen követő láncolata várható.

A szovjet világ megfigyelői gyakran áztatják magukat azzal, hogy a marxizmus-leninizmus mint világnézet meghalt, s hogy a szovjet szocializmusban nevelkedett emberek — legalábbis azokat, akik nem vallásosak valamilyen értelemben — az ideológiai nihilizmus jellemzi. Úgy hiszem, ez a felfogás téves. Legalábbis azok közül, akik valamilyen felelős beosztásban vannak, a legtöbben osztják a hatalom osztályozó- és értékrendszerét. Nemcsak azért, mert a mindenkre nehezedő politikai nyomás így követeli, hanem azért is, mert a szemléletnek van egy bizonyos ellenállhatatlan belső logikája. A kelet-európai fejekbe fiatal kortól beültetett fogalmi rendszernek az a sajátossága, hogy a társadalmi haladást uralkodó értékévé teszi s egyetlen dimenzióba préseli bele. A termelési eszközök tulajdona az a gócpont, ahol a társadal-

mi lét — azaz « a lét » — összes dolgai összefutnak. « Alapkérdés » az, hogy « ki a tulajdonos »? Ha erre az a válasz adható, hogy a « szocialista állam » — amely mögött a társadalom összessége ködlik —, minden elrendezett. A Történelem által színrevitt Nagy Per eldőlt, s ehhez képest minden egyéb csak mellékjelenség. « A legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus », mondotta egy ízben Lukács György.² Az idézet szerzőségénél fontosabb, hogy ezt csakugyan sokan gondolják. S nemcsak olyanok, akiknek « a szocializmushoz » személyes érdekük fűződik. E felfogás alapja az a gondolatmenet, hogy a földi dolgoknak a tulajdon a lényege, s hogy a magántulajdon, még ha nem kizsákmányolás is, erkölcsileg kisszerűbb, mint a közérdeket szolgáló vállalkozás. A társadalom tehát annál tökéletesebb, mennél kisebbre szorítja le a magántulajdonban lévő javak és eszközök részarányát. Aki ebbe az utcába belemegy, az ott is marad. Nincs érve az ellen, hogy a « haladás » annál igazibb, mennél messzebbre jutott a kollektivizálásban. Szubjektíve gondolhatja ugyan, hogy a parasztgazdaság szebb életforma, mint a téesz-tagság, hogy a magánházakat jobban karbantartják, mint az állami házkezelőséghez tartozókat, vagy hogy a maszek mozgékonyabb, mint a tanácsi szakfelelős: *ideológiailag* ki kezdetlenül áll előtte az érv, hogy a « közösségi tulajdon » magasabbrendű.

Ebből aztán egy bizonyos skizoid világlátás következik. Egy magyarnak, ha Ausztriára gondol, tényleges érzelmei a vonzás, az irigység és a keserűség között ingadoznak: miért nem lehet Magyarországon is úgy, mint Ausztriában? De ha töprengése egy kicsit is ideológiai irányba kanyarodik el, azonnal belép az említett rövid-

² « Énszerintem a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus. Ez mély meggyőződése, ezzel a meggyőződéssel éltem végig ezeket az időket. Mivel akkor is a szocializmus építése folyt, azoknak az időeknek is voltak pozitív oldalai. » (Lukács György, *Népszabadság*, 1967.XII.24)

zárlat: « csak nem fogunk *visszakanyarodni* ahhoz, ami Ausztriában van? » Ideológiai fogalmakban lesüllyedés volna az, ami a valós világban vágyálom.

A reform-gondolkodásnak is itt az egyik buktatója. Ugyanis minden reform felett ott lebeg a gyanú, hogy az valamilyen módon « visszalépés » a fejlődés axisán. Vegyük például a vállalati autonómiát. Ki van ellene? Látszólag senki. De mihelyt komolyan alkalmazásra kerül, kiderül, hogy máshova vezet, mint az állami terv, hogy az « ösztársadalminál » alacsonyabb rendű érdekek kifutópályája. A piac, még ha « szocialista » is, azaz állami vállalatokat állít versenybe, a társadalmi tudatosság megrogálása. Fejlesztése talán hasznos, de semmiképpen sem *emelkedés* a kommunizmus lépcsőjén. Időleges engedmény. Idegen test a szocializmusban. Ez a mindenkiben kísértő gyanú még a hivatalos reformpolitikára is árnyékot borít, s valószínűleg egyik fő oka annak, hogy a reform-pártiak miért vannak mindig *lényegileg* defenzívában. Az « emberarcú szocializmus » keresőit is ugyanott szorítja a cipő. Tudják ugyan, hogy amit kínálnak, élhetőbb és hatékonyabb a meglevőnél. De nem tudják megnyugtatóan elhelyezni a társadalmi haladásnak azon a bizonyos egyetlen axisán. Tudomásom szerint egész Kelet-Európában az egy Liska Tibor merte leírni — s ami még fontosabb: gondolni — hogy a piaci szocializmus a kommunizmus egy *magasabb* szintje.

Az elmúlt években a gondolkodást bénító faktorok valamennyit vesztek erejükből. Az érdem nem kis részben az « ellenzékek » fellépésének tulajdonítható. Bármennyire szórványosak és szűkkörűek voltak is ezek a fellépések, valami gyökeresen újat hoztak a szovjet uralta társadalmak életébe. Ahol vannak a hatalomtól független, jogaikat követelő, hatósági kereteken kívül is cselekvő emberek, ott már nem lehet a társadalom teljes bénultságáról beszélni, ott az ideológiai bűvölet megtörik, alternatív értékek törnek be a gondolkodásba.

Egy másik lazító ok a fennálló kommunista rendszerek belső fejlődésével függ össze. Az elmúlt 20-25 évben a legtöbb kelet-európai ország valamilyen formában eltávolodott a szovjet modelltől. A távolodás iránya nem min-

dig kedvező vagy biztató — elég ha Ceaușescu Romániájára gondolnunk —, de annyi mindenképpen kiolvasható belőle, hogy a dolgok nem maradnak meg állóhelyzetben, hogy a történelem órái, ha lassan is, de azért mozognak. A változások részben személyi eredetűek, részben általánosabb társadalmi faktorokkal és gazdasági adottságokkal hozhatók kapcsolatba.³

Az egyik legáltalánosabban ható tényező a nemzeti kultúrák (beidegzettségek, magatartásformák) és a szovjet minta közti feszültség. Erről bővebben ehelyütt nincs módunk beszélni. Egy másik egyetemes faktor gazdasági. Közismert, hogy a minden ízületükben államosított és tervekötöttségbe szorított gazdasági rendszerek rosszul működnek, s ezért állandó igazításra szorulnak, ami már magában véve is mozgást teremt. (A ciklikus változás is változás.) Ugyanilyen irányba hat a szovjet világ technológiai lemaradása. Igaz ugyan, hogy a kormányzó kommunista pártokat manapság már alig zavarja az elmaradottság tudata, a múltó évtizedek során megszokták a hátrányt meg azt is, hogy annak változatlan fenntartása mellett is lehet élenjárást színlelni. A helyzetet azonban csak a pártvezetők szokták meg, nem a közgazdák, a szaktervezők, a mérnökök a fogyasztók a háziasszonyok, — nem is szólva az utazó fiatalokról, akik közül sokan ezért vándorolnak el. Másszóval *társadalmi* méretekben a nyugati világ technikai fölénye mégiscsak kihívás, amelyre valamilyen módon válaszolni kell; a rendszer monoton újratermelése nem elégséges válasz. Egy harmadik mozgástényező a világhelyzettel függ össze. Az elmúlt három évtizedben a kommunizmus kiterjedt nemzetközi államszövevénné vált, amelyben — másképp, mint a kommunizmus előtt, de mégis — helye van valamiféle nemzeti játszmának is. A nagy újító, aki ezt elsőnek felismerte, Tito volt. Példáját eddig nem sokan követték; az igaz, hogy minden ilyen mozgás már

³ A bürokratikus szocializmus belső ellentmondásaira vonatkozóan lásd Kolakowski «téziseit» (Magyar Füzetek 7. száma).

eleve feltételez némi belső önállóságot, a helyi vezetős csoportokon belüli cinkosságot, valamint egy olyan képzelőerőt, aminővel a moszkvai iskolát járt vezetők csak ritkán rendelkeznek. Ennek ellenére az adottság elvileg fennáll: a szocialista államközösség kiterjedése és bonyolódása olyan tény, amely óhatatlanul «nemzeti játszma» felé tereli a helyi vezetőket.

*

Vegyük most közelebbről szemügyre azt a területet, ahol «elfejlődési» tendenciák állandóan mutatkoznak, sőt úgyszólván uralkodóak: vagyis a gazdasági életet. A gazdaságirányítás reformja a legtöbb kelet-európai országban elfogadott, s időről időre megerősített célkitűzés. Sikeres reformról ugyan alig lehet beszélni, de hogy a megfejlés törekvése ennyire általános, az már magában véve is figyelemreméltó jelenség. Méginkább elgondolkodtató, hogy a változtatási tervek — Hruscsov néhány elvetelt kísérletétől eltekintve — sohasem a kommunista végcél-modell felé tendáltak, hanem inkább el attól. Nem a pénzgazdálkodás leépítését célozták, hanem ellenkezőleg az árukapcsolatok és a velük járó fizetési formák erősítését. Nem a szükségletek kiegyenlítését keresték, hanem az ösztönzőbb bérdifferentenciák létrehozását. Nem az értékképzés — Marx szerint elidegenítő — hatásainak elhalványításán fáradoztak, hanem a piaci szemlélet erősítésén, s azon, hogy a vállalatok komolyabban vegyék a termelés jövedelmezőségét...

Célunk e ponton nem a reformok mérlegének megvonaása. Tudjuk, hogy a reform-tervek egy része politikai akadályokba ütközött, más része gazdasági okokból akadt el. Ebből sokan — különösen Kelet-Európában — azt a következtetést vonják le, hogy a létező modell javíthatatlan. Ezt kizárni nem lehet — a magyar gazdasági reform megrekedése is azt mutatja, hogy egy bizonyos ponton túl a létező modell ellenáll a változtatási kísérleteknek —: annál érdekesebb, hogy a kormányzó kommunista pártok *a reform-kényszer előtt sem* tudnak elzárkózni. Próbálkozásaik pedig, bármennyire óvatosak és

bizonytalanok, valamiképpen mindig a radikálisabb reformok *irányában* helyezkednek el, azoknak távoli visszfényei. Ebből is ez látszik, hogy bizonyos változásokat az idő és a helyzet ír elő. Hogy kikényszeríti-e őket, az más kérdés, de annyi tény, hogy e változások szükséglete jelen van, ott bújkál még a legzavarosabb hivatalos program mögött is. A gyenge gazdasági hatások és a rossz politikai-igazgatási közérzet egyik oka éppen az, hogy a helyzet követelte változásokat voltaképpen sehol sem bírták keresztülvinni, még Magyarországon sem igazán.⁴

*

Az elmúlt huszonöt évben Közép-Kelet-Európa jónéhány politikai mozgás színtere volt. E mozgások három nagy ellenkonceptiót hoztak felszínre: 1. demokratikus kommunizmus, 2. munkás öngazgatás, 3. pluralista demokrácia. Az 1968-as csehszlovák fejlődésre az első program nyomta rá a bélyegét. A jugoszláv önállósodás a második program jegyében ment végbe. Az 1956 körüli lengyel revizionizmusban a demokratikus kommunizmus programja a munkás-öngazgatás törekvéseivel keveredett. Az 1980/81. évi lengyel földindulásban a munkás-öngazgatás és a pluralista demokrácia volt a két uralkodó gondolat. Az 1956-os magyar forradalomban pedig mindhárom eszmerendszer egyidejűleg jelentkezett.⁵

A három ellenkonceptióban közös, hogy mindegyik több politikai demokráciát követel, s nem kevesebbet. Ezt azért

⁴ A magyar gazdasági reform elakadásának okaira vonatkozólag lásd Kemény István tanulmányát a Magyar Füzetek 1. számában és Földvári Tamás, Hegedűs András, Zsille Zoltán dialógusát a Magyar Füzetek 6. számában.

⁵ Részletesebb elemzést adtam a három eszmerendszer-ről egyrészt « A kommunizmusból kivezető utak és módok » c. dolgozatomban (Új Látóhatár 1977, 4-5), másrészt a Magyar Füzetek 1. számában « A demokrácia jövője Kelet-Európában » címen megjelent tanulmányomban.

jegyzem meg, mert a valóságban a « több demokrácia » nem az egyetlen lehetséges alternatíva. Ugyancsak közös a három eszmerendszerben, hogy a gazdasági átszervezés szükségleteit (decentralizáció, lakossági kereslet jobb érvényesítése) alapján véve adottnak tekintik. Intézményes részletekbe leginkább a munkás-önigazgatás programja bocsátkozik, ámbár azt nyitva hagyja, hogy a központi tervezéssel milyen ellenmodellt állít szembe. A jugoszláv vezetők személy szerint a piacgazdálkodás mellett döntöttek, s erős érvek szólnak amellett, hogy *logikailag* az önigazgatási modell nem is rendezheti másképpen a vállalatok közti kapcsolatokat. A törekvések síkján azonban nincs szó lehatárolásról; az önigazgatási programnak sok híve van, aki adott esetben másképp döntene.

Az alternatívák fenti leszűkítése ellen az a kifogás emelhető, hogy csak a nagy politikai mozgásokat veszi tekintetbe, s nem szentel figyelmet sem a réteg-törekvéseknek, sem a kisebbségi követeléseknek, sem a vallásos mozgalmaknak. Kétségtelen, hogy e mozgalmak más eszmerendszerekhez is kapcsolódnak. Modellről mégsem beszélnek velük kapcsolatban, s mozgásukat sem helyezném a társadalomátalakítás síkjára. Kelet-Európában — legalábbis eddig — sem a nemzeti kisebbségek, sem a vallásos mozgalmak nem léptek fel átfogó politikai programmal, még Oroszországban sem, ahol pedig a neo-pravoszláv morális megújulásnak igen sok híve van. A lengyel katolicizmus, amennyiben politizál, a plurális demokrácia programját vallja.

Ha valamennyire mégis jogosult egy negyedik programról beszélni, akkor ez a 70-es évek közepén kidolgozott lengyel ellenzéki stratégiával kapcsolatos. Ez a stratégia « evolucionistának » nevezte magát, s a fenti három címszó egyike alá sem sorolható be. A program lényege, mint azt Adam Michnik annak idején kifejtette⁶, az volt,

⁶ Lásd « Az új demokratikus ellenzék Lengyelországban » című tanulmányát a Magyar Füzetek 1. számában. E tanulmány eredetileg előadás formájában hangzott el, az 1956 huszadik évfordulójára Párizsban rendezett magyar-lengyel-francia tudományos konferencián.

hogy a demokratikus változásokat a társadalomnak alulról kell rákényszerítenie a kommunista államra. Hallgatólagosan ez az álláspont azt tételezte, hogy reformok útján való pozitív fejlődés az adott keretek között is lehetséges (ennyiben különbözött a pluralista demokrácia vagy a munkás-önigazgatás forradalmi programjától), ezt a fejlődést azonban a lengyel ellenzéki stratégia nem a hatalom megjuhászodásától várta, hanem az emberi és polgárjogokért folytatott harctól. (Ez különböztette meg a 68-as típusú kommunista reformizmustól.) Ennek az új stratégiai gondolatnak volt köszönhető, hogy Lengyelországban az elmúlt években létrejött egy valóságos ellenzéki mozgalom, majd pedig, az 1980 augusztusi robbanás után, a független szakszervezetek országos hálózata. A program gyakorlati értéke abból fakadt, ami elméletileg a fogyatékosága, azaz hogy megkerülte az « aztán mi lesz? » kérdését. A lengyel társadalmi erőviszonyok ismerete mellett abból indult ki — s ebben rövid távon nem is tévedett —, hogy a vezetők engedni fognak a tömegnyomásnak. Az új lengyel stratégia talán hosszabb távon is eredményesnek bizonyult volna, ha az ellenoldalon nem olyan szétkorhadt kormányzat áll, mint 1980-ban Lengyelországban. Ezzel nem akarjuk a szovjet vezetés és a hatalmi apparátus ellenállását lekicsinyelni. De paradox módon egy év távlatából mégis úgy tűnik, hogy a lengyel változás fő akadálya a rendszer belső gyengesége volt. Konszolidáltabb rendszer több engedményt tehet, már csak azért is, mert vannak gazdasági tartalékai. A lengyel pártállamot ezzel szemben a decemberi katonai erőbevetés nélkül a teljes fölbomlás veszélye fenyegette, másszóval ugyanolyan forradalmi összeomlás, mint amelyet a kommunista rendszer 1956-ban Magyarországon élt át.

Az 1981 decemberi katasztrófa azonban nem tett pontot a lengyel ellenzék által megkezdett történetre. A lengyel forradalom maradandó hozzájárulása a kelet-európai szabadságküzdelmekhez többrendbeli. Először is bebizonyult, hogy lehetséges a szó szoros értelmében vett politikai harc. Másodszor kiderült, hogy egy körülhatárolt célokért folyó küzdelemben mindenki részt vehet,

ki-ki eszközei, kapcsolatai és befolyása, egyszóval «a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye» szerint. Harmadszor megmutatkozott, hogy a társadalmi önvédelem legfontosabb föltétele egy olyan társadalmi érdektudat, amely gondosan megkülönbözteti magát az államhatalom szerveitől. («A párttól» is, amennyiben az nem egyéb, mint a központ transzmissziós eszköze.) Ennek kifejlesztése magábanvéve is ellenzéki program, a leninista hatalom ideológiai főtörekvése ugyanis több mint hatvan éve az, hogy minden egyes rétegben, de különösen a munkásosztályban, *elmossa* az államtól elkülönülő társadalmi tudatot.

*

Az elmúlt három évtized kelet-európai mozgásaiban két társadalmi réteg játszott érdemleges szerepet: a gyári munkásság és az értelmiség. Fellépésük — néhány kiemelkedő pillanattól eltekintve — szervezetlen volt. Ezen nem lehet csodálkozni: a létező szocializmus politikai rendszere atomizálja a társadalmat, energiáinak legalább a felét ebbe fekteti. Ilyen körülmények között az a csoda, hogy egyáltalán vannak társadalmi, azaz rétegmozgások. A gyári munkások és az (ideológiai-alkotó) értelmiség esetében a magyarázat az, hogy mindkettőnek van némi lehetősége arra, hogy nyomást gyakoroljon az állami és párt-hatóságokra. A gyári munkásság megtartotta önvédelmi potenciájának azt a részét, amelyhez nem kell nagyobb összebeszélés. Az értelmiség befolyása inkább morális természetű és nyomatékot akkor kap, ha valami szélesebb társadalmi elégedetlenséget fogalmaz meg. Elvben még van egy harmadik pressziós csoport is: a parasztság. Különleges helyzeténél fogva talán éppen ő őrzi magában a legtöbb osztálytudatot. Politikai fellépése azonban többnyire a passzív ellenállásnál marad: nagyon nagy provokáció kell ahhoz, hogy ennél messzebbre menjen. A számára hátrányos gazdasági intézkedések helyesbítését viszont nem egyszer eléri.

Az a körülmény, hogy az egyes társadalmi csoportoknak nincsen normális lehetőségük panaszaik vagy óhajaik ki-

fejezésére, állandó veszélyt jelent a társadalmi békére. A rendszer politikai stílusa a túlbiztosítás, ennek viszont az a paradox következménye van, hogy a legtöbb krízis csak kaotikusan tud utat törni magának.

Ezt a veszélyt hatalom és ellenzék körülbelül egyformán látja. Csakhogy amíg a hatalom ebből azt a tanulságot vonja le, hogy semmilyen túlbiztosítás nem lehet túlzott, addig az ellenzékiek — s néha még a hatalom belső reformerei is — az érdekek bátrabb «ütköztetését», a csoport-önvédelem részleges visszaállítását javasolják.

Igazolt-e harminc vagy hatvan évvel a hatalomátvétel után a leninista «túlbiztosítás»? Összeférhetetlen-e az egypárt-uralommal a réteg-érdekvédelem minden szervezettebb formája? Erre a kérdésre valószínűleg országonként más és más a válasz. Mindenesetre más a válasz Magyarországon és — mondjuk — Ukrajnában. Ugyanis az, hogy a Hatalom képes-e *beszédbe* elegyedni társadalmi törekvések *autonóm* kifejezőivel, elsősorban civilizációs kérdés. Mint ahogy a politikai kultúra kérdése az is, hogy az alattvalók tudnak-e higgadtan és önérzetelesen kívánságaikért kiállni, vagy pedig csak törni-zúzni tudnak.

A mai magyarországi helyzetet alapul véve, nehéz megérteni, mitől tart a rendszer. Sem a béralkudozás, sem a munkásjog szervezett védelme nem jelent életveszélyt az egypárt-uralomra nézve, még ha feltételezzük is, hogy a mainál szabadabb munkás-önvédelem időnként helyi konfliktusokhoz vezetne. Igaz, hogy az érdekvédelmi szabadság — « az érdekek ütköztetése », ahogy azt a kormánypárti szociológusok mondják — kifejezésre juttatja, hogy a társadalom nem azonos az állammal. De végtére is ezt mindenki tudja, sőt, ha nagyon erőltetjük, valami ebből még a hivatalos ideológiába is belefér.⁷ A társa-

⁷ Így például a Társadalmi Szemle 1972/1. számában Pozsgay Imre egy cikke arra buzdította a különböző társadalmi és tömegszervezeteket, hogy merjék képviselni azoknak a rétegeknek a szempontjait, melyeknek érdekképviselőivel őket a párt megbízta. E felfogás mögött az a felismerés van, hogy az össztársadalmi érdekek képví-

dalmi igények artikuláltabb kifejezése még nem szünteti meg az egypárt politikai hegemoniáját: a réteg-érdekek fölött ott áll az állam, melynek a döntőbírói funkció is ad olyan tekintélyt, mint az osztályadalmi tervezés. Az már egy másik kérdés, hogy — Magyarországon vagy másutt — akadnak-e majd olyan vezetők, akik egyszer csak belátják, hogy a társadalmi együttélést így is lehet szabályozni. Ez sok külső-belső körülménytől függ, de attól is, hogy a társadalom maga elég nyomatékosan fogja-e követelni a játékszabályok módosítását.

*

Az eltávolodás perspektíváit azonban nem lehet a tudatos ellenstratégiákra leszűkíteni. Mint ahogy nem lehet a reformpolitikára sem. Szemünk előtt mennek végbe változások, úgyszólván minden tervszerűsége és tudatoságon kívül, egy olyan folyamat keretében, amelyet « erózió » is lehetne nevezni.⁸ Ennek egyik legfontosabb

seletére elég a párt, viszont az országos politikai vezetők tisztábban látnak, ha az egyes társadalmi csoportok szakfelelősei nemcsak a politikai fővonalat visszhangozzák, hanem föltárják azt, amire rétegenként igény van.

⁸ 1976-os tanulmányomban a kommunizmustól való eltávolodásnak négy lehetséges esetét tárgyaltam, s ezek közül a lassú felbomlás modelljét, a rendszer belső erózióját állítottam első helyre. Mind a három másik eset valamilyen *törést* feltételezett (személyes diktatúra, katonai államcsíny, népforradalom), s ezért ezeket itt most nem tárgyalom. Figyelmen kívül hagyom a reformkommunizmust is, minthogy arról történelmileg bebizonyult, hogy vagy a demokratikus forradalom első állomása, vagy óhatatlanul visszakanyarodik a párturalom szokásos képéhez. A változás egy másik, lehetséges iránya a keményebb, sanyargatóbb, őrjöngőbb diktatúrához való visszakanyarodás. Ezt azért nem tárgyalom, mert nem tartozik kifejezetten a kommunizmust túlhaladó perspektívák közé. A katonai államcsíny-modellnek Lengyelország 1981 december utáni története látszólag aktualitást adott, de véleményem szerint csak látszólag.

kísérleti terepe Magyarország, de hasonló jelenségek Kelet-Európában úgyszólván mindenütt fellelhetők.

A folyamat eredetén több dolog van: a nyugattal való vetélkedés, a nagyobb társadalmi konszenzusra való törekvés, az apparátussal összefonódott új középrétegek nyomása, a vezetők fiatalabb nemzedékének növekvő pragmatizmusa. A látható változások elsősorban a gazdasági intézmény-rendszert érintik (valamilyen módon mindenütt nagyobb hatékonyságra törekszik a kommunista állam, s ezért engedményekre is kész), de kiterjednek az élet más szféráira is. Csökken az egyedekre nehezedő nyomás, mert a hatalom kevésbé töri magát azon, hogy a társadalmat « átnevelje » és mozgósítsa. Csökken a pártapparátus személyes hatalma: a törvényt nem ismerő önkényt valamiféle írott jogszerűség váltja fel. Az információs szűrők ugyan változatlanul a helyükön vannak, de eltűrik a kultúra részleges depolitizálódását (ha nem is az ellenkultúrát). E jelenségek igen különböző intenzitással jelentkeznek az egyes országokban, részben személyi okokból, részben mert a helyi vezetőkre nehezedő társadalmi nyomás országonként más és más. De végül is a hatvanas évek óta az egész térségben megindult a Sztálin által örökül hagyott rendszer valamiféle eróziója.

Geológiai értelemben az erózió a felszín változása. Ennyiben a szó nem egészen kielégítő, mert esetünkben a struktúra és a funkciók változásáról is szó van. Vagy pontosabban: a kérdés éppen az, hogy *mennyire* van szó róluk; ettől függ, mit várhatunk a folyamattól. Az egyéni és csoport-autonómia mekkora adagja fér bele a modellbe? Van-e hely benne, ha nem is a jogállamnak, de az írott törvény elsőbbségének az alkalmi pártakarat fölött? E kérdésekre azért bajos válaszolni, mert a jövő nemcsak az engedményektől függ, hanem azoktól is, akik a kapukon dörömbölnek.

Térjünk vissza ebben az összefüggésben a piacgazdaság kilátásaira. Mint fentebb már megállapítottuk, a piacgazdaság egyes elemei technikailag ugyan összeegyeztethetők a párturalommal — Jugoszláviában, a háború utáni Kelet-Európában, a húszas évek Oroszországában történelmileg is összeférhetőnek bizonyult vele — fogalmilag azonban

sértik a szocializmust, konfliktusokat idéznek elő, s az államosított gazdaság-irányítás beidegzett reflexeivel is ellenkeznek. Az « operatív » párt- és terv-ellenőrzéshez szokott vezetők nemigen fogadják el, hogy a gazdasági döntéseket autonómia illeti meg. A hatvanas évek reformkísérleteinek többsége ezen a lelki-szociológiai ellenálláson bukott meg. A kérdés csak az — s e ponton lép be képletünkbe az eróziós modell —, hogy a piaci kapcsolatok továbbfejlődéséhez okvetlenül kell-e a politikai hatóságok egyetértése? Az erózióhoz tartozó folyamatoknak éppen az a lényegük, hogy nem felülről kezdődnek, nem igénylik a hatóságok bátorítását, sem a hivatalos jóváhagyást. Azért indulnak el, mert igény van rájuk, s kibontakozásukhoz elég, hogy nem ütköznek elháríthatatlan akadályba.

Jó példa erre az ún. második gazdaság. A második gazdaság magában véve is modell, amelynek érdekessége, hogy szervezett keretek nélkül, saját törvényeit követve épül be az állami tervgazdaságba⁹, — pontosabban szólva: köréje fonódik, mint valamilyen buja vad növény. Némi képzelőerővel olyan jövőt is vetíthetünk magunk elé, amelyben a második gazdaság válik a termelés és az ellátás fő szektorává, miközben a hivatalos szektor ugyan megvan, de egyre formálisabb életet él. Egy spontán folyamat eredményeként végbemenne tehát az államosítás ellentéte, *a gazdaság társadalmasítása*, piaci alapon¹⁰. Ez az utópia egyáltalában nem olyan képtelen, mint aminőnek első látásra tűnik. A legtöbb kelet-európai országban olyan méreteket öltött a bürokratikus szervezett gazdaság hanyatlása és mindaz, ami ezzel együttjár (munkafegyelem leromlása, késztermékek használhatatlansága, a termelési folyamatok teljes szétzilálódása), hogy ezen már sem kemény kéz, sem reform nem bír urrá lenni. A «terv-

⁹ Lásd Zsille Zoltán és Kemény István fejtegetését a Magyar Füzetek 6. számában, valamint Kovács János írását a Füzetek 1. számában.

¹⁰ Ebben az értelemben vázolja fel nézeteit a budapesti *Valóságban* (1982/1) Forintos György.

szerű szervezatlenség » világából, hogy Zsille Zoltán találó kifejezését idézzük, a hatékonyságot kereső termelőerők, vagyis az élő emberek, csak önkezdemenyezéssel tudnak kikecmeregni. A folyamatban már jócskán benne vagyunk s bízvást mondhatjuk, hogy az elfejlődésnek ez az egyik legfontosabb sémája.

Van-e esély arra, hogy a második gazdaság — az öntevékeny magánszektor — a szellemi életre is kiterjed, ami persze csökkentené a kultúrára nehezedő állami mindenhatóságot? Jelek vannak erre is, ámbár nyilvánvaló, hogy a megítélési mércék itt mások, a türelem határai szűkebbek. Az eszmék szabadpiacát — a « párhuzamos nyilvánosságot », Kenedi János szavaival élve — másféle tényezők hívják életre, mint a gazdasági szolgáltatásokét. Itt nem áruhiányról vagy termelési zavarokról van szó, hanem olyan tilalmakról, amelyeknek tartalma vagy közvetlenül politikai vagy a társadalom engedelmességét befolyásoló eszmerendszer. Ebből következik, hogy a párhuzamos nyilvánosság kezdeményezői, a letiltott gondolatok kiadói és terjesztői nemcsak a hivatalos gazdaság peremén élnek, hanem nyílt konfliktusban állnak a politikai hatalommal, illetve annak kulturális tisztviselőivel. Ha a második nyilvánosság szervezett formákat ölt — mint pl. Lengyelországban — s ez az állapot huzamosabban tart, akkor ez a rendszer politikai szokásait kezdi ki, mégpedig a legérzékenyeb ponton: ahol az ideológiai tilalomfák meredeznek. Az alkatrészek és javítószolgáltatások autonóm forgalmával szemben az eszmék szabadpiaca elviselhetetlen kihívás. Ha a rendszer mégis elfogadja, ez vagy hátsó gondolattal történik (mint Kínában), vagy azért, mert a gondolatszabadság gyakorlása tömegessé vált, erőszakos elfojtása aggályos és talán nem is kifizetődő. Hatásosabb ellenlépésnek tűnik a szabadság hivatalos határainak szélesebbre vonása. Ami viszont maga is része annak a folyamatnak, amit itt elfejlődésnek nevezünk.

Egy-két kelet-európai országban — elsősorban Lengyelországban — a párhuzamos nyilvánosság folyóirat- és könyv-termelése odáig fejlődött, hogy megtörte az uralkodó párt eszmei monopóliumát. De odáig még nem jutott,

hogy védelmet, sőt megélhetést nyújtson azoknak, akik ellenvéleményük kinyilvánítása miatt elvesztették állami állásukat. Intézmények nélkül nem is igen juthat oda. Az anyagi javak feketepiaci — legalábbis egy bizonyos pontig — meglehet intézmények nélkül; a szellemi javak cseréje nehezen. Hogy csak egy példát mondjunk: amikor még az állami színházak is legalább annyira szubvencióból, mint belépőjegyből élnek, hogy tarthatná el magát pusztán a közönség erejéből egy « underground » színjátszó csoport? A színészeknek pedig még van is valami esélye a kultúra peremén! De milyen befogadó otthonra találhat az iskolájából elüldözött tanár? A párhuzamos kultúra folyamatos újratermelése tehát intézményes *akadályokba ütközik*, s ez az « elfejlődésnek » is határt szab¹¹.

*

Az 1980-as évek küszöbén a kelet-európai társadalmi változást világpolitikai adottságok korlátozzák. Ha feltételezzük, hogy ezek az adottságok tartósak, csak olyan elfejlődés képzelhető el, amely a meglévő politikai kereteken belül marad. Az egész vizsgálódás voltaképpen arra az egy kérdésre fut ki, hogy « a meglévő » túrési határai meddig tolhatók ki; ezen belül a legfontosabb alkérdés, hogy az eltűrt folyamatok milyen mértékig legalizálhatók (intézményesíthetők)?

« A marxizmus korunk meghaladhatatlan horizontja », mondotta Sartre abban a korszakában, amikor éppen a kommunizmussal kacérkodott. Igaza volt, de nem abban a filozófiai értelemben, amelyre kijelentése céloz, hanem egy sokkal szűkebb, hatalmi-politikai értelemben. A szovjet marxizmusba csomagolt egypárt-uralom a moszkvai központhoz csatolt nemzetek meghaladhatatlan horizontja. A kelet-európai haladó gondolkodásnak ma ebből a

¹¹ A lengyel helyzet itt is valamennyire más volt. A nemkonformista értelmiségiek egy részének a katolikus tanintézmények stb. adtak helyet.

haladás-ellenes adottságból kell kiindulnia. A megoldandó egyenlet: e szigorúan korlátozott adottságon belül megtalálni azokat a módokat, amelyek fokozatosan kiszabadítják a társadalmat az állami mindenhatóság szorításából.

Ez a következtetés igen közel áll Kolakowski remény-téziseihez. Csakhogy amíg Kolakowski — s hasonló okfejtéssel Konrád György¹² lényegében morális okokból utasítja el a « nincs mit tenni » álláspontját, addig az itt kifejtett érvek veleje az, hogy valamiféle távolodásban máris nyakig benne vagyunk, s már csak ezért is szükséges a határok kitapintása. A keretek érinthetlensége nem üti el a társadalmat attól, hogy a tartalmat maga dolgozza ki. Amióta megtört a dogmák abszolutizmusa, Kelet-Európa egy mozgó világ része. Még a hatalmon lévők sem igen tudják, hol végződnek a *megengedett* világ határai. (Ha másról nem, a magyar vezetésről ennyi elmondható.)

A kelet-európai társadalmak előtt álló történelmi feladvány tehát így hangzik: megtalálni azokat a tevékenységi formákat, amelyek a párt-állam ellenőrzése alól kivonhatók, s azon iparkodni, hogy ezek köre állandóan szélesedjék. E cselekvésnek, mint már említettük, a párhuzamos gazdaság a modellje, bázisa pedig az állami kényszer-elosztást megopponáló *piac*.

E ponton még egyszer vissza kell térnünk a látóhatárt eltorlaszoló gondolkodási sémákra. A jövő szempontjából ugyanis lényeges, hogy a piaci autonómiát — az államtól elkülönülő társadalmi cselekvésnek ezt az uralkodó formáját — senki se azonosítsa a kapitalizmushoz való visszatéréssel.

Ha kapitalizmuson a munkaerő kiszolgáltatottságát s az ebből eredő kizsákmányolást kell érteni, akkor szögezzük le, hogy a mai kelet-európai társadalmi viszonyok között ez a veszély nem a piac részéről fenyeget, hanem az állami monopolgazdálkodás oldaláról. Mint tudjuk, nem is

¹² « Az autonómia kísértése », Magyar Füzetek Könyvei 2.

veszélyről van szó, hanem megrögzött gyakorlatról¹³. Ha valami csökkenti a munkaerő kiszolgáltatottságát, akkor ez a párhuzamos gazdaság, illetőleg az általa működésbe hozott piac. A piaci kapcsolatok szélesítése tehát *haladás*, még marxista értelemben is, amennyiben gyengíti az (állam)kapitalizmust.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az emberi gazdálkodás egyetlen modellje a magánvállalkozás. Hogy ez a modell megint oly kívánatossá vált, a szovjet szocializmus nyomorúságát tükrözi; abból ered, hogy az állami kereteken *belül* nem képzelhető el sem egyéni, sem közösségi *ön-tevékenység*. De magában véve semmilyen elvont elvet nem szabad abszolút ideálnak kinevezni. A modern világ gazdasági gyakorlata egyébként is rég túlhaladta az effajta princípiumok (vállalkozási szabadság, állami irányítás, munkásellenőrzés, szindikalizmus, stb) végletes szembeállítását. A Nyugat-Európában meghonosult gazdasági rendszer mindenütt ezeknek valamilyen kombinációja. Csak a leninista szekta emberei képzelik, hogy aki az állami mindenhatóságot feladja, az automatikusan a magánkapitalizmus korlátozatlan erőterében találja magát.

De a kapitalizmushoz való « visszatérés » — vélt vagy tettetett — aggodalma a kelet-európai társadalmi törekvésekkel összevetve is indokolatlan. E törekvések tartalma a *nagyobb* autonómia, identifikációs fókusza a *közöség* (nem az egyén, de nem is az állam), kifutási távlatja pedig a dolgozók ellenőrzése alatt megvalósuló vegyesgazdaság. Ez volt a magyar 1956 explicit programja, s ez az 1968-as reformtörekvések (a cseh és a magyar) hallgatóságos iránya. Olyan országokban, mint Magyarország, Csehszlovákia, Kelet-Németország vagy Lengyelország még a legradikálisabb politikai fordulatnak sem volna *hatalma* arra, hogy mindenestül fölszámolja a tervgazdálko-

¹³ Lásd Zsille Zoltán cikkét (« Fekete ökonómia ») a Magyar Füzetek 6. számában. — Jegyezzük meg egészen röviden, hogy nincs a világnak még egy gazdasága, ahol a megtermelt jövedelemnek akkora hányadát vonnák el a közvetlen termelőtől, mint a szovjet gazdaságban.

dást, vagy célul tűzze ki a gazdasági liberalizmushoz való visszatérést. Aki ezt hiszi, nem számol a meglévő szerkezeti adottságok (árak, bérek, ipari struktúra) inerciájával, sem pedig azzal, hogy minden kelet-európai társadalmat mélyen átjár a közjó és a társadalmi egyenlőség ideológiája. E közszellem ellene van a korlátlan nyereszkedés elvének, s a piacot is csak addig a pontig fogadja el, amíg az szolgálatot tesz és *méltányos* jövedelmeket teremtet. A maszek, aki túlmegy ezen a — láthatatlan — határon, ellenérzést vált ki. (Lengyel és magyar filmek sorozata szól erről.) Az egyenlőségi közhangulat néha még az állami reformpolitika elé is korlátokat állít: Magyarországon például 1968 után egy sor jövedelem-differenciáló elgondolás hiúsult meg ezen.

Ha helyesen írtuk le a kommunizmus iskoláján átment Kelet-Európa társadalmi ethoszát, akkor úgy tűnik, hogy e térségben a jövő nem a liberalizmusé és a magánvállalkozóé, hanem a közösségi kontrollok közé szorított vegyesgazdaságé. Ennek, mint tudjuk, nagyon sok változata van, de közös mindegyikben, hogy a piaci törvényt, azaz a « teljesítményarányos jövedelemelosztást » módosítja benne egy sor redisztributív megfontolás, melyeknek mindegyike valamilyen módon a társadalmi egyensúllyal függ össze. A piaci elv és valamiféle szocialista ideál tehát kölcsönösen korlátozzák egymást. Svédország, Ausztria, Franciaország, stb.: megannyi kísérlet az állami irányítás összeegyeztetésére a piaccal a bér munkás-érdekképviselet több-kevesebb intézményes részvétele mellett. Jugoszlávia példája azt mutatja, hogy a modellben helye van a munkás-önigazgatásnak is. Végülis Kelet-Európa más országaiban is erről van szó. Ha megindulnának rendes ütemben az órák, a választás ott sem « kapitalizmus » és « szocializmus » között volna, hanem arról kellene dönteni, hogy milyen intézményes erővel bírjanak a társadalom különböző hatótényezői.

Szabad fórum

HOZZÁSZÓLÁS VAJDA MIHÁLY CIKKÉHEZ

A Magyar Füzetek 8. számában közölt cikkében (« A marxizmus és a kelet-európai tanulságok ») Vajda Mihály arra a következtetésre jut, hogy a « prágai tavasz típusú » szocializmus « ...nem a kisajátítók kisajátításának egyszeri forradalmi aktusa..., hanem egyensúlyteremtés a polgári társadalom adta keretek között a korlátlan szabadság ideológiája (= kapitalizmus) és a teljes egyenlőség ideológiája (= szocializmus) között. Az egyensúly megteremtésének feltétele: közösségi jellegű struktúrák kialakítása az emberi érintkezés legkülönbözőbb viszonylataiban. » A fentieknél messzebbre menő elképzelés, folytatja, « csak az emberek megerőszakolásához vezethet ».

Ez így tényleg elfogadható és egyben azonos a német szociáldemokrácia Godesberg-i programjával, amely 1959-ben keletkezett. Egyben azonos a szociáldemokrácia ténylegesen létező politikai stratégiájával is. (...)

Feltűnő, hogy a különböző irányokból jövő, elvben többé-kevésbé a szociáldemokrácia felé tendáló « megtért » szocialista filozófusok úgy kerülnek a német szociáldemokráciát, mint az ördög a szenteltvizet, legyenek ők Vajda Mihály, Heller Ágnes vagy Rudolf Bahro. Miért tulajdonképpen?

Dr. Trencsényi János
7032 Sindelfingen (N.Sz. K.)

A RECSKI SZÖVETSÉG FELHÍVÁSA

Kedves Barátaim!

Amint az ismeretes, az egykori recski kényszermunka tábor területén esztendőök óta folyik a Csákánykő andezitjének kitermelése. A viszonylag jól felszerelt, gépesített bányaüzemben szabad munkások dolgoznak emberi kör

Szabad fórum

HOZZÁSZÓLÁS VAJDA MIHÁLY CIKKÉHEZ

A Magyar Füzetek 8. számában közölt cikkében (« A marxizmus és a kelet-európai tanulságok ») Vajda Mihály arra a következtetésre jut, hogy a « prágai tavasz típusú » szocializmus « ...nem a kisajátítók kisajátításának egyszeri forradalmi aktusa..., hanem egyensúlyteremtés a polgári társadalom adta keretek között a korlátlan szabadság ideológiája (= kapitalizmus) és a teljes egyenlőség ideológiája (= szocializmus) között. Az egyensúly megteremtésének feltétele: közösségi jellegű struktúrák kialakítása az emberi érintkezés legkülönbözőbb viszonylataiban. » A fentieknél messzebbre menő elképzelés, folytatja, « csak az emberek megerősökhöz vezethet ».

Ez így tényleg elfogadható és egyben azonos a német szociáldemokrácia Godesberg-i programjával, amely 1959-ben keletkezett. Egyben azonos a szociáldemokrácia ténylegesen létező politikai stratégiájával is. (...)

Feltűnő, hogy a különböző irányokból jövő, elvben többé-kevésbé a szociáldemokrácia felé tendáló « megtért » szocialista filozófusok úgy kerülnek a német szociáldemokráciát, mint az ördög a szenteltvizet, legyenek ők Vajda Mihály, Heller Ágnes vagy Rudolf Bahro. Miért tulajdonképpen?

Dr. Trencsényi János
7032 Sindelfingen (N.Sz. K.)

A RECSKI SZÖVETSÉG FELHÍVÁSA

Kedves Barátaim!

Amint az ismeretes, az egykori recski kényszermunka tábor területén esztendőnk óta folyik a Csákánykő andezitjének kitermelése. A viszonylag jól felszerelt, gépesített bányauzemben szabad munkások dolgoznak emberi kö

rülmények között. A többszörös szögesdrót-kerítést, a félelmetes őrtornyokat réges-régen lebontották, az egykori barakkjaink helyén a jövő reménységét hirdető, fiatal erdő nőtt. Örüljünk ennek, s higgyük, reméljük, a magyar földnek, a magyar népnek soha többé nem kell szégyenkeznie ártatlan embereket dolgoztató kényszermunkatáborral; olyan időkkel, amelyeneket mi három hosszú esztendő alatt, 1950-53 között, Recsken megéltünk.

Nyomunkat nemcsak Recsken keressük hiába, a magyar hivatalos szervek gondoskodtak arról, hogy nevünket, egykori rabszolgaságunkat a nyilvántartásokból kitöröljék. Hiába fordulunk a magyar hatóságokhoz igazolást kérve a Recsken töltött esztendeinkről, ilyet nem kaphatunk. Nem, mert e hivatalok szerint ez a kényszermunkatábor sohase létezett. Volt társaink közül számosan már az igen szűkös magyarországi nyugdíjuktól igyekeznek megélni, ezek hiába kérték, kéri, a Recsken embertelen munkával töltött idejüket is számítsák be a ledolgozott idejükbe. Ha Recsk nem létezett — mondják e hivatalokban —, akkor bárki is hogyan dolgozhatott ott? Folytatódik hát az, ami 1950-53 között velünk történt, amikor elevenen temettek el bennünket a szögesdrót-kerítés mögött: bizonyos vonatkozásban még ma sem létezőnk.

.....

Felszánthatják a nyomunkat Recsken, kitörölhetik nevünket a nyilvántartásokból, ám agyunkból senki nem tudja kimetszeni recski emlékeinket. Még mindig látjuk magunkat sziklatömböket pusztá kézzel fessegetve, görgetve; útburkolókövet törve; szakadó esőben, hóban, fagyban órákon át vigyázzba meredve, rongyokban didegelve; éhesen, betegen, percenként megalázva, bőrre-csontra fogyva. S látjuk éhenhalt, elpusztított, agyonvert társaink tetemét is. Rémálmainkban még mindig kísértének bennünket szadista őreink, időnként még mindig rúgásaikra ébredünk.

A Gondviselés megtartott bennünket élő tanúkként, hogy beszámolhassunk a magyar történelem e szégyenfoltjáról, a recski kényszermunkatáborról. S hogy tanúvallomásunkat súllyal tehessük meg, életrehívtuk a Recski Szövetséget — A Recski Kényszermunkatábor Volt Rab-

jainak Nemzetközi Képviselőtét. E szövetség tagjának tekintjük valamennyi recski rabtársunkat, éljenek akár Magyarországon, akár külföldön; feltéve, magatartásukkal eleve nem zárták ki magukat a tagságból.

A szövetség nyilvántartásba veszi a volt recski társainkat, s miután ezt a magyar hatóságoktól hiába kéri, a recski kényszermunkatáborban töltött idejüket okmányszerűen igazolja.

A szövetség beadvánnyal fordul a magyar hivatalos szervekhez, hogy a recski kényszermunkatáborban ledolgozott esztendőket a nyugdíjra jogosult társaink munkában töltött idejébe számítsák be. Ha szükséges, ehhez a nemzetközi munkaügyi szervek — mint az Egyesült Nemzetek Szervezete Munkaügyi Organizációja — segítségét is igénybe veszi. A szövetség támogatja tagjai esetleges kártérítési igényét is.

Hogy a szövetség a tagjaival eleven és szoros kapcsolatot tarthasson, időszakos könyomatos közlönyt ad ki Recski Tanú címmel. Amint az a címből is kitűnik, e könyomatos hasábjain adjuk közre a szövetségi tagok dokumentum-jellegű tanúvallomásait is. E tanúvallomások alapján kívánja a szövetség a recski kényszermunkatábor teljességre törekvő történetét összeállítani, majd kiadni.

A szövetség fenntartási és a Recski Tanú kiadási költségeit a tagok hozzájárulásából biztosítjuk.

Meggyőződésem, hogy mind a szövetség, mind pedig a Recski Tanú feladatához további javaslatokkal szolgálhattok. Kérem, hogy ezeket az alanti címre juttassátok el:

Recski Szövetség - 5252 Sepulveda Avenue
San Bernardino, CA, 92404, USA

1981. nov. 12-én. - Baráti köszöntéssel: *Sztáray Zoltán*

Entreprise de Publications Estoup

47, rue du Château-des-Rentiers

75013 Paris - France

Dépôt légal : 3ème trimestre 1982

Sorozatunk első köteteinek megjelenése óta szerkesztőségi címünkre számos kézirat érkezett szerzői kezdeményezésből — azaz rendeletlenül — Magyarországról, Romániából, Dél-Szlovákiából, s természetesen nyugatról. Ezeknek egy részét lehetőségeinknek megfelelően közöltük. Amikor az írás terjedelmi vagy tartalmi okokból kívül esett a Füzetek elé szabott kereteken, döntésünket a szerzővel tudattuk, — föltéve, hogy valamilyen módon el tudtuk őt érni. A szerzők egy része azonban névtelenül, sőt közvetítő nélkül jelentkezett, aminek következtében észrevételeink továbbítására, illetve annak jelzésére, hogy elfogadtuk-e a kéziratot vagy sem, nem volt lehetőségünk.

Ezúton üzenjük tehát:

K.M. Anonymusnak és Györffy Konrádnak: a verseket élvezettel olvastuk, de névtelen közlésnek nem látjuk értelmét.

«Meditáció az iskolai idegennyelv-oktatásról Magyarországon». E kitűnő szakmai fejtegetés sajnos túllép kereteinken.

T.I. és Kemény Mihály (Románia): a csángó-kérdéssel már ennél bővebben foglalkoztunk sorozatunk 5. számában (28-30. és 103-106. old.).

Vitéz János («Megjegyzések K.F. tanulmányához»): nem volna ildomos, hogy egy másik folyóirat hasábjain folyó vitába bekapcsolódjunk.

«A fasizmus formaváltásai»: különféle előjelű és bázisú diktatúrák gyakran hasonlítanak egymásra, de elméleti tézisnek ez szegényes.

Pozsonyi Miklós («Szocializmus béklyók nélkül»): részleteket fogunk közölni belőle.

Ári Ferenc («A társadalmi cselekvés lehetőségei a mai Romániában»): némi rövidítéssel közölni fogjuk.

«Megjegyzések Vajda Mihály tanulmányához» (Sz.P.): közölni fogjuk.

«Jegyzetek a magyarországi ellenzékekről» (G.L.): ilyen jellegű írást csak névvel publikálunk. Az aláírt név valódiságáról nem vagyunk meggyőződve. Hitelesítés esetén közöljük.

Veridicus Impertinens («A múmia öröksége»): csak igen erősen összevont formában tudnánk közölni. Jelenlegi terjedelme több, mint kétszerese eddigi hosszabb cikkeinknek.

Általában arra kérjük szerzőinket, hogy próbálják mondani-valóikat néhány oldalra összesűríteni, s hogy 6000 szónál hosszabb írással ne jelentkezzenek. (Egy gépelt sorba 7-8 szó fér bele magyarul.)

LELTÁR